

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга I

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі: Оксана ЮРКОВА

Переклад статей:
з чеської — Олена ТРЕТЯКОВА,
з російської — Світлана ПАНЬКОВА

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2015
© Інститут історії України НАН України, 2015
© Юркова О.В, упорядкування, передмова,
коментарі, 2015
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2015

ІСТОРИЧНІ
ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

МІСІЯ ДРАГОМАНОВА

Минулого року вийшло тридцять літ з дня смерті Михайла Петровича Драгоманова — нагода пом'янути великого українського діяча та роздуматися над його працею і значінням в історії українського життя. Але ми відложили на кілька місяців нашу поминку — щоб зв'язати роковини його смерті з іншою датою великої історичної ваги: п'ятдесятиліттям його виїзду на еміграцію. В перших днях березня 1876 р. Драгоманов приїхав до Відня, щоб виконувати місію, вложену на нього українськими організаціями Києва й Одеси*, і почався останній, емігрантський період його життя, що потягся до самої його смерті, двадцять літ без кількох місяців, — а в історії новочасної української думки і дії відкрилася пам'ятна сторінка, значіння котрої ніяк не повинно недооцінюватись.

Чим став Драгоманов в історії українського відродження, він став завдяки сій громадській місії за кордоном, що засудила його на гірке емігрантське життя — але zarazом поставила його в спеціально корисні з деяких поглядів і zarazом незвичайно відповідальні політично-громадські обставини. Визволила його з-під тиску царського режиму, з місцевої буденщини і кружківщини, з-під цензурної езоповщини, призначивши на позицію відповідального представника всього поступового українського життя перед культурним світом. Винесла на становище, що змушувало його протягом цілого ряду літ напружувати всю свою енергію і всі засоби свого інтелекту, аби нагадувати широкому культурному світові в найтемнішу добу українського життя, що Україна живе, не вмерла — і не вмере, не вважаючи на всі царські гнобительства і проскрипції. Засудила його приймати на себе удари, інсинуації й знуцання, звернені проти сеї “проскрибованої України”, відбивати їх і відповідати доказами і виявами позитивних, поступових загально-вартісних прикмет українського руху. Над українським же життям в сю тяжку, задушливу, деморалізаційну його пору настановила громадську контролю отсеї всеукраїнської заграничної експозитури — Драгоманова і його гуртка, що витягала українство з манівців провінціалізму і опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення. На довгий час напрям українського руху пішов по рівнозначнику сих трьох його осередків: київського, львівського і жєневського. Місія Драгоманова зробила з сього погляду епоху в українським житті.

Се велить дослідникам українського життя звернути особливу увагу на роз'яснення сього многоважного в своїх наслідках, а взагалі малозвісного в своїх деталях і в реальній історичній обстанові епізоду. Як прийшло до сеї громадської, політичної місії Драгоманова за кордон? Які завдання ставили при тім українські організації і сам їх емісар? Під якими впливами склалися дані йому директиви, і наскільки відповідала потім діяльність Драгоманова і всього жєневського гуртка сим директивам? Де лежали причини

того конфлікту, що виник потім між Київською громадою і женеvцями, і в якій мірі і напрямі відбилась емігрантська робота Драгоманова і товаришів на дальшій українській руху?

Кілька літ тому, справляючи чвертьвікову пам'ятку по Драгоманові в Українськiм соціологічнiм інституті за кордоном і публікуючи ювілейну книгу п[ід] з[аголовком] “З починів українського соціалізму. Михайло Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток”*, я старався, між іншим, освітлити й сей малодосліджений момент, наскільки позволяв се мені матеріал, яким я тоді розпоряджав. Нинішній ювілей дає принуку до більш детальних і інтенсивних розсліdів. Сам я, працюючи під сю хвилю в зовсім іншій добі, на жаль, не можу віддатись розсліdженню сього цікавого моменту; але хочу все-таки подати дещо до його зрозуміння — дещо пригадати з того, що вказано було мною в згаданій книзі, — на жаль, мало поширеній тут, а дещо додати й розглянути трохи ширше на тлі тодішнього революційного руху.

Епізод сей, щоб його відповідно зрозуміти, взагалі мусить студіюватись в тісній зв'язку з тогочасною ситуацією — дуже характеристичною й своєрідною. Досі на се мало зверталось уваги та оцінювалось його з становища пізніших відносин, забуваючи ті спеціальні, неповторні обставини, в яких він повстав. Сам Драгоманов, згадуючи тодішні події в пізніших своїх листах і споминах, теж освітлював їх, несвідомо для себе, з становища пізніших відносин — не вповні доцінюючи ті зміни, які зайшли в його власних поглядах і настроях, з одної сторони, і в настроях Київської та Одеської громади — з другої. Маючи сильний полемічний темперамент, він взагалі був схильний занадто налягати на оборону своєї позиції даного моменту, спускаючи з очей свою власну еволюцію. Тим часом зміни в його громадській і політичній орієнтації, при непохитності певних основних, так би сказати — громадсько-етичних принципів, на протязу його сорокалітньої громадської діяльності переходили чималі, і ніяк не годиться, орієнтуючися в ній, класити в купу його погляди і вислови з років 1860-х і 1880-х. А сим занадто часто погрішають люди, що з, так би сказати, — загальнодрагомановською хрестоматією в руках підходять до характеристики його позицій в тім чи іншій конкретній питанні і дають не раз невірну перспективу тих дійсних умов і відносин, які в тім моменті мали місце фактично. Щоб уникнути сього, приглянемося тим обставинам і настроям, в яких виникла місія Драгоманова на переломі 1875—1876 року, і тоді побачимо, наскільки можна дати вже зараз відповідь на питання: з якими планами і директивами виїздив він тоді, і посільки відповідала їм його праця за кордоном?

Драгоманов повернув до Києва на початках осіннього академічного семестру 1873 р., після трьохлітнього побуту за кордоном. Повернув далеко не той, яким поїхав літом 1870 року. Його листування з сих літ опубліковане досі тільки в малій мірі; але коли ми перечитаємо хоч би листи до

Бучинського*, писані в рр. 1871—1873, ми ясно побачимо, які глибокі зміни в його інтересах і напрямках діяльності зробили сі роки. Драгоманов виїхав членом київського наукового гурту, переповнений до краю його культурно-науковими планами, поруч котрих його інтереси до політичного і культурного життя Європи були більш загальнолюдським інтересом культурної людини, котрій ніщо людське не чуже, — ніж живим нервом діяльності. В своїх зносинах з галицькою молоддю, що ілюструє згадане листування з Бучинським, Драгоманов заходиться відвести її від виключного захоплення місцевою національно-політичною боротьбою, звернути до суто наукової роботи, тісніше зв'язати з рухом Великої України, і, виясняючи її його провідні ідеї, він zarazом вияснює своє становище супроти них. Черговим завданням українського громадянства Драгоманов в сім часі вважає наукове і культурне обґрунтування українських наукових постулатів. Соціально-політичні домагання він ставить на другім плані, в тім переконанні, що ся справа буде розвиватися в загальноросійських рамках, не вимагаючи від українського громадянства спеціальних заходів чи починів. Він вважає рухову силу ліберальних починів 1860-х рр. ще непережитою: закладені початки соціально-політичної реформи муситимуть продовжуватися силою інерції; можливості національної роботи сами собою розширятимуться: їх треба тільки наповнити реальним національним змістом — культурним і науковим, не знімаючи теоретичних суперечок. Тому він скептично дивиться на плани емігрантського органу й революційної агітації, про котрі його сповіщали з Цюриха на початку 1873 р. На його погляд, “по усім питанням російським потрібна тепер наука і детальна критика дома, а не загальні фрази з Цюриха. А особливо це потрібно нам, Україні —

“Царство небесное нудится”, — а не печеться зразу заграничними прокламаціями. Швидче воно спечеться для нас у земських собраниях у Росії, ніж у типографіях у Цюриху. Добавлю, що основне діло наше, соціальне, т. є. мужицьке, зроблено вже у 1861—1864 рр. так, як тепер вже не перемишиш. А у Западній Україні сам уряд мусить на цьому полі бути крайнофільським. Наше діло — вести начате урядом дальше банками, асоціаціями і т. д., а не журналами у Цюриху. Діло політичне наше рішиться колись у земських соборах усієї Росії. А головне наше діло — культурне і літературне. Так про це я скажу, що у Цюриху нам не напишуть ні другого “Кобзаря”, ні другого Костомарова, ні даже “Робінзона Крузе” не переведуть на нашу мову, — та й лексику і граматику не напишуть. А я так думаю, що поки ми не виробимо собі лексику і граматику, не видамо пам'ятників нашої мови з XI віку до пісень, не напишемо історії свого народу, і бібліотеки народних наук, — доти мусимо сидіти посипавши попелом главу, у політику не лізти і прокламацій не писати!”¹

¹ Переписка Драгоманова з Бучинським, с. 261—262.

Але боронячи так енергійно свою стару культурницьку позицію, Драгоманов, з його спостережливостію і уважливостію для живого громадського життя, не міг пускати повз себе ті факти, що приносила йому російська преса, і ще більше — ті новоприбулі з України і Росії люди, які знайомили його з фактичними відомостями і настроями громадянства. Особливо з цього боку важна була його зустріч з молодшим товаришем і приятелем М.І.Зібером весною 1873 р., потім з ще молодшим представником київської молоді України Сергієм Подолинським — у Цюріху літом того року, і взагалі весь його пробуток у Цюріху, спільно з Зібером і Подолинським, перед самим поворотом до Києва. Зібер, приятель і ідейний провідник Подолинського, послужив сполучником між Драгомановим і сим представником нового молодечого руху, зосередженого в Цюріху, котрого він, Подолинський, був одним з найбільш щирих учасників і інтерпретаторів. Позвольте ж в кількох обставинах нагадати сей рух, з котрим Драгоманову довелося тепер стрінутися вперше віч-на-віч в його тодішнім найбільш гарчачим і бурхливим осередку, в російській колонії Цюріха.

Тимчасом як старші верстви поступового громадянства ще вірили — так, як і Драгоманов в 1870—1871 рр., в рухову силу “реформи” 1860-х років, серед більш чутливих і розвинених елементів молодезі з кінцем 1860-х рр. і на початку 1870-х все сильніше прокидалася зневіра в сі реформи згори, і в водительство інтелігенції. З історичної перспективи се й нам видно, що реформа в другій половині 1860-х років видохлася без останку; в урядових кругах запанувала різка реакція, а інтелігентні круги — з тим як не стало старих радикальних проводирів (особливо Чернишевського) — виявляли здебільшого повну розгубленість і дезорієнтацію. Молодіж починає шукати нових, революційних шляхів власними силами. Петербурзькі землевольці 1862 р., московські каракозовці 1865 р., нечаївська “Народна розправа” 1869 р. були яскравими проривами сеї конспіративної революційної течії: в 1860-х рр. вона була доволі ще слабка, але з початком 1870-х рр. все сильніше захоплювала молодіж, великоруську і українську, і втягала в свою орбіту не раз також і українських діячів старших поколінь, відкликуючися до їх народницьких і опозиційних переконань. Драгоманов в однім з своїх пізніших листів поставив тезу, котрої, на жаль, не розвинув відповідно, і вона зосталася одним з завдань новіших дослідників революційного руху:

“Бунтарство-народництво”, — як він його називав, — те, що ми звемо революційним народництвом — “видумали власне українофіли (гайдамаки, бунт Стеньки Разіна, Мордовцева монографії*) й подали росіянам — котрі трохи помазали його Інтернаціоналом і Паризькою Комуною” (натяк на лавровців). “А тим часом української сучасної програми не дали, а гайдамацтва перелякались. І вишло, що між українофілами і російськими сучасними революціонерами тільки (та) була різниця, що перші були гіпокрити, а другі щирі.

Звичайно українофіли навіть не спорились з російськими революціонерами, а говорили: “Та й ми ж того хочемо!” Тільки не казали як! Я це міг би доказати документально, бо в мене є навіть українські бунтарські прокламації, котрі М.Вовчок і К-о писали для Бакуніна і Нечаєва”¹.

Драгоманов, на жаль, не опублікував цього матеріалу, що на нього він покликається². Але характеристика його в значній мірі вірна. Се правда, що Костомаров, напр., против своїх намірів, силою тої революційної ідеології, котра лежала в основі його творчості і була мною схарактеризована на іншій місці^{3*}, — став ідеологом цього революційного народництва, і особливо його “Бунт Стеньки Разина” (1858)* мав великий вплив як агітаційний твір для молодезі — як образ народної революційної потенції. Як відомо, Нечаєв противставляв сей стихійний народний революціонізм теоретичному соціалізму як щось незмірно більш практичне і доцільне, ніж всі учені теоретизування західноєвропейських і російських соціалістів. “В козацькому кругу, організованім Василем Усом в Астрахані по тім як Степан Разін відти пішов, ідеальні завдання громадської рівності незмірно більш осягалися, ніж у фаланстерах Фуріє, інститутах Кабе, Луї Блана та інших учених соціалістів — більше ніж у асоціаціях Чернишевського”, — писав він. І ся авторитетність “Стеньки Разина” була така велика, що сам Маркс зацікавився сим евангелієм революційного народництва: він простудіював його в оригіналі і в нововідкритих його записних книжках знайшлись довгі виписки з “Бунту”, власноручно виписані з оригіналу друкованими російськими літерами.

Сим пояснюється й гравітація, нахил революційних гуртків молодезі до української інтелігенції, де вона залюбки собі шукала народницько настроєних лекторів-інструкторів з історії й інших соціальних дисциплін, — як се підніс недавно наш співробітник Рябінін-Скляревський в своїх цікавих студіях українського руху 1870-х років^{4*}. Відти ж і тісне єднання українсько настроєної молодезі з революційною молодіжжю общеруської орієнтації і переплітання між собою сих гуртків, дуже поширене в 1870-х рр., і непевне становище супроти них старших культурницьких українських верств, котрі не могли, з одної сторони, противставати їх народництву, суголосному з українським, але з другої сторони, так як і Драгоманов, ображались їх антикультурництвом — як у відносинах до світової культури взагалі, так і спеціально до національно-культурної роботи української, що її своїм першим обов’язком уважали сі “українофіли”, так само, як і Драгоманов.

¹ Листи Драгоманова до Франка, II, с. 122, з 14.IV.1888*.

² З листа до Кониського, писаного в тім самім часі*, можна доміркуватись, що від публікування цього матеріалу Драгоманова найбільш стримувало те, що жива була Марко Вовчок, замішана в сій справі: “З матеріалів єсть у мене дещо про відносини до Герцена і Тургенева і т. п. (та на лихо найбільше про Марка Вовчка, котра ще жива), про перші проби закордонного революційного видання українського, рев[олюційної] прокламації”. — Листи до Франка, II, с. 130.

³ Костомаров і Новітня Україна. — “Україна”, 1925, [кн.] III.

⁴ Мають друкуватися в одній з ближчих книжок “України”.

Відти трудне, ніякове становище “українофілів” супроти сих течій, що задавали їм “гіпокризію”, як се різко називає Драгоманов. Трудне становище й самого Драгоманова, що тяжінню української молоді до сього “російського соціалізму”, як він його згідно називав, старався протиставити, з одного боку: європеїзоване і соціалізоване українство, очищене від усяких пережитків національного романтизму і народництва, з другого боку — західноєвропейський “правдивий і науковий” соціалізм на місці соціал-революційних утопій “російського соціалізму”. Се дуже трудне становище закінчилося відомим розривом Драгоманова з революційними російськими кругами — тяжким і болучим — та повним рішучим зворотом в бік політичного еволюціонізму від того революційного напрямку, який Драгоманов був узяв в 1873–1875 рр. під натиском сього руху молоді.

Як відомо, найбільш визначним центром революційного руху в початках 1870-х рр. було петербурзьке “большое общество пропаганды”, звісне звичайно під назвою “чайківців”, від імені Миколи Васильовича Чайковського, одного з перших організаторів сього гурту. В Одесі суголосний гурток зав’язався наоколо Фелікса Вадимовича Волховського, одного з молодих нечайківців — він притяг до себе невеличкий, але цінний херсонський гурток, що купчився наоколо Андрія Опанасовича Франджолі і став найбільш сильним огнищем сього революційного руху на Україні. Цікавий він був тим, що тут українські і общеруські елементи — українська Одеська громада і революційне російське товариство — переплітались особливо тісно, майже нерозділимо. Пояснюється се тим, що Одеса не мала таких визначних українських наукових і літературних сил, як Київ, де літературно-науковий український осередок, так звана “Стара громада”, займала цілком окремішню, культурницьку позицію, окремо від “Молодої”, що подібно як одеська займала посереднє становище між українськими культурними і революційно-народницькими течіями, представленими гуртком “чайківців” і т. зв. “Комуною” — зборнею всяких сучасних “шукачів”, найбільш різнорідних напрямків. Мішаний і доволі слабо закрашений українством характер мали також харківські організації, що кондензувались від часу до часу з доволі сипких революційних елементів, і цілком осторонь стояв від них гурток молодих українознавців, що групувався наоколо Потебні — народника і українофіла 1860-х років, але в тих часах, здається, вже сильно зневіреного в будучності національного українського руху.

Загальноросійський революційний рух в сім часі був також ще дуже мало скристалізований. Підклад був більш етично-емоціональний, ніж програмовий, — тим пояснюється, що він часом ухилився в богоіскательство (в сім напрямі пішов сам Чайковський, котрого іменем звалась найбільш впливова течія поч[атку] 1870-х рр., коли ще він богоіскателем не був), або знов в ріжні питання індивідуальної етики: вегетаріанство і всякі форми аскетизму. Емоціональне народництво, що об’єднувало ріжні течії своїм гаслом: вирівняння свого долгу перед народом, переходило часом в наївні і

безвихідні крайності “опрощення”, в такі афоризми: “як можна говорити про політичні права, коли народ голодає?” або міркування про те, що “нагромадження знання таке ж неморальне діло, як нагромадження капіталу”, і цивілізація мусить бути знищена разом з іншими джерелами соціальної нерівності. В сім відчувалася сильна недостача теоретичного проводу від того часу, як умер Добролюбов (1861), а уряд вихопив Чернишевського (1862)* і на сім безлюдді “Исторические письма” Лаврова*, надруковані 1870 р. під час його заслання під псевдонімом Миртова, раптом стали євангелієм сього жадного діла і подвигу молодого народу. Народницький ухил і провідна моральна ідея Лаврова попадали якраз в тон його настроям. Намальована ним “критически мыслящая личность”, як фактор світового наступу, її завдання — своєю інтелектуальною і моральною свідомістю підіймати суму істини і справедливості в суспільності, “відплачуючи тим свій долг народові”, на плечах котрого вона піднялася з тьми до світу, — давала якусь формулу невиразним і пливучим настроям. Від сеї книги повело свій початок згадане гасло молоді — відплата довгу народові як провідний мотив моменту. На Лаврова стали дивитись як на провідника, від нього бажали програми і поучення. Але він був за кордоном: в 1870 р., саме в момент смерті Герцена, він з’явився в Парижі, викрадений з свого вологодського заслання Германом Лопатіним. І от в березні 1872 р. йому привезено було до Парижа “делегатами з Росії” пропозицію організувати закордонний журнал, який би був органом російської революції.

Лавров, на жаль, не назвав поіменно тих людей, що привезли йому першу пропозицію. Він каже, що вона була цілком для нього несподіваною, й імена ініціаторів zostались йому назавсіді незвісними, так що він навіть не уявляв собі добре, звідки виходив сеї поклик і яка програма і ідеологія тих людей, які поклали на нього сю місію. Він думав на петербурзьких радикалів, з котрими не мав ніяких зв’язків до свого арешту і еміграції, і тому в тій гадці наосліп написав перший начерк програми журналу. Коли виясилось, що поклик походить від молодіжї революційної, Лавров відкинув сеї начерк і в листопаді 1872 р. вибрався до Цюріха, щоб приглянутись віч-навіч сій молодіжї, що почала саме тоді напливати сюди в великих масах. І тут нам особливо цікаво довідатися, від самого-таки Лаврова, що між людьми, які найбільш гаряче вхопились за сю ідею — російського закордонного революційного органу, були українці: Сергій Подолинський ще з другим, не названим по імені. Сеї другий українець обіцяв головню матеріальну поміч і характеризується Лавровим як людина пуста, бо його обіцянки себе не оправдали. Натомість Подолинський став стовпом нового видання і, судячи з коротких, але значущих згадок Лаврова, дуже багато для нього прислужився від перших розмов про сеї журнал і до повної реалізації його¹. Він і

¹ Лавров пише, пояснюючи історію “Впереду” (Народники-пропагандисты, вид. 1925 р., с. 51*): “Я был вовсе не подготовлен к неожиданности, что из России явятся ко мне делегаты с предложением составить программу революционного издания и руководить им. Решиться

самого Лаврова підбив на се нове для нього несподіване діло, і приготував для нього ґрунт в Цюрихській колонії, побувавши, очевидно, там весною і перевівшись в зв'язку з тим з Паризького університету на Цюрихський. Популяризував ідею журналу на еміґрації і на Україні, агітував за ним, матеріально його підтримував, розпоряджаючи досить значними, як на емігрантські відносини, засобами, і переправкою через границю займався, а що особливо інтересно для нас — служив енергійним і впливовим посередником між редакцією “Вперед” і українськими кругами, втягаючи їх в круг інтересів “впередовців” та на взір їх діяльності стараючись організувати аналогічну українську роботу. Се він старався від самого початку втягнути в орбіту сеї роботи Драгоманова, післав йому начерк програми, вироблений

надо было сейчас на основании разговоров с очень небольшим числом лиц, которые были под рукой и которым я мог доверять. Два молодых украинца (один из них С. Подолинский), бывшие в то время в Париже, предложили свое энергическое содействие по переговорам в России и по организации материальных средств для издания (Подолинский оказался самым деятельным и энергическим пособником в эти трудные месяцы)... “Когда к осени 1872 г. Подолинский привез мне в Лондон сведения о полученных результатах, то мои предположения оказались совершенно фантастическими: литературные радикалы вовсе не собирались организоваться для борьбы на почве подпольной прессы. Зато имелись самые благоприятные сведения о возбуждении среди молодежи и “растущей силе” среди нее, об отсутствии единства в этом движении за недостатком влиятельного органа, наконец, о существовании живых и энергических молодых групп уже не только среди эмиграции, а в самой России. Я получил впечатление (может быть, недостаточно критически проверив рассказы моего молодого приятеля), что из этой молодежи, волнуемой, энергической, но лишенной единства и определенности в направлении, пришел ко мне призыв, что я тут как будто действительно нужен, за неимением других, более компетентных; что вне бакунистских и нечаевских групп — иным сторонам деятельности которых сочувствовать и содействовать я не мог — даже в той самой среде, которая до сих пор охватывалась общими началами бакунизма, есть элементы, способные примкнуть к иному направлению, мне более сочувственному. Передо мною становился вопрос: не следует ли, не обязательно ли мне содействовать, насколько хватит способностей, этой новой “растущей силе”, развивая ее в том направлении, которое мне казалось наиболее правильным? не следует ли и не обязательно ли при отсутствии единства определенности направления в движении, постараться, хотя бы с большими шансами неудачи, выработать эту определенность и это единство? Некоторые совершенно личные обстоятельства вызвали именно в эту эпоху во мне склонность принять участие в движении, которое мне рисовали словесно и письменно как возможное. С Парижем меня ничего тогда не связывало. В конце 1872 года я поехал в Цюрих с решимостью посмотреть своими глазами на те группы (все примыкавшие более или менее к бакунистскому движению), которые могли дать материал для редакционного и для технического персонала “Вперед!” и на месте оценить возможность соединиться в общее литературное дело с теми личными силами, которые присутствовали среди бакунистов. Приехав в Цюрих, я нашел многое как раз соответствующее тому, что мне сообщали мои корреспонденты”.

Видавці листування Лаврова з сих років (“Былое”, кн. 30, 1925, № 2, с. 19)* так характеризують ролю Подолинського в тодішніх починах: “Він був головним помічником Лаврова в організації видання “Вперед”, вів усі зносини з Росією, завідував збором грошей на видання, експедицією до Росії друкованого матеріалу; він же, очевидно, вів справу про закупку дому для общежиття”.

До сього вони додають таку ще подробицю: “Зимом 1877–1878 р. вернувся до Росії і читав в київськiм “студентськiм клубі” реферати на політичні теми: в українофільсько-конституційнiм напрямі їх виявлявся вплив М.П. Драгоманова”. Джерело не назване, але кузен Подолинського каже, що якраз восени 1877 р. він оженився і вийхав з жінкою за кордон — востаннє. І виклади його в тім часі не могли мати “конституційного” характеру.

по приїзді Лаврова до Цюриха, заходився писати і друкувати революційні українські брошури на взір тих, що постачали російські революційні народники, і йому, очевидно, передусім належить ідея “українського “Вперед” — котрого видання і взагалі реалізація сих закордонних літературних революційних планів стали потім, наслідком збігу несподіваних обставин — місією Драгоманова, котра нас тут займає.

Вважаю через те потрібним сказати кілька слів про сього подвижника революційної України, незаслужено забутого потім в період реакції — одного з найбільш симпатичних людей, яких дала історія українського відродження. В згаданій моїй книжці я зібрав деякий біографічний матеріал, і сей перший початок чекає дальших доповнень і роз’яснень. Син багатого київського поміщика-службовця, маленького російського поета пушкінської плеяди*, приятеля сумнозвісного Юзефовича, Сергій Подолинський одержав гарне, панське виховання, на сімнадцятому році вступив на природничий відділ Київського університету, ввійшов до гуртків поступової молодезі, захопився тут першими повіями марксизму під впливом М.Ів.Зібера і, скінчивши університет в 1871 р., разом з ним виїхав з кінцем того ж року за кордон з наміром студіювати медицину та заразом зв’язатися з тодішнім соціалістичним рухом — і зв’язати з ним українські круги. Зібер і Подолинський мали рекомендації Антоновича і Русова до львівських і віденських українців, і по дорозі спинялися у Львові і Відні, щоб зав’язати з ними знайомості, але подробиць сеї подорожі маємо дуже мало. Потім бачимо Подолинського в Парижі: він записався тут на медицину, але, очевидно, в далеко більшій мірі займався революційними організаціями. Зблизившись з Лавровим, літом 1872 р. разом з ним їздив до Лондона, де той звів його з Енгельсом і Марксом. Перед тим, очевидно, в зв’язку з революційно-видавничими планами побував у Цюриху, де в тім часі саме наростала грандіозна колонія російської молоді, і між нею було багато киян, а трохи й галичан — на політехніці. 27 травня 1872 р. — се урядова дата переписання Подолинського на цюрихський медичний факультет, на котрім він зіставався три семестри, до серпня 1873, цілком ввійшовши в життя тутешньої молодезі, ділючися з нею своїми засобами і зводячи на мінімум свої особисті видатки — відповідно тодішнім аскетичним поняттям (рідня його потім жалувалася, що він заголодувався тут до повного вичерпання свого, видимо несильного, організму, і се потім приготувало йому тяжку недугу і передчасну смерть). Користувався загальними симпатіями і популярністю серед молодезі, української і російської, і захоплював своєю енергією і революційним ентузіазмом не тільки сей молодий нарід, але і старші верстви¹.

¹ От уривок з споминів Ольги Любатович*, одної з фундаторок студентського цюрихського гуртка з тих років, 1872—1873: “С. Подолинський був вірним другом і поклонником П.Л.Лаврова; я знала його ще з часів мого студентства в Цюриху, коли він, було, любив з нами їздити човном на озері та вести зо мною — тоді ще 18-літньою дівчинкою, розмови про

Сеї рік, від літа 1872 і кінчаючи літом 1873, був апогеєм цюрихської російсько-української колонії. Початок положило кілька студенток-медичок, які тут знайшли кращі умови праці, ніж в Петербурзькій медичній академії. Але за медичками, які йшли сюди з мотивів наукової роботи, повалила ріжна молода публіка, котра шукала тут не стільки учення, скільки роз'яснення ріжних пекучих питань, теоретичних і практичних — програми індивідуальної й соціальної діяльності. З осені 1872 і до осені 1873 [р.], коли російський уряд на свою голову змусив сі революційні кадри до повороту додому, горішній Цюрих в сусідстві університету і політехніки став одним великим емігрантським клубом. Був куплений будинок для студентського дому, організовані бібліотеки (стало їх аж дві — одна лавристів, друга бакуністів), відбувались відчити, що збирали сотні слухачів, і поруч того ріжні гуртки самоосвіти гуртували коло себе молодіж, що днями й ночами займалися дебатами, виясняючи собі всякі питання теоретичного і практичного характеру, або й просто вправляючися в умілості логічно мислити і говорити, не боячися жандармського контролю і яких-небудь обмежень з боку сім'ї, знайомих і под.

Була се незвичайно жива, свіжа, і, неважаючи на ріжні крайності і наївності, повна глибокого культурного і громадського змісту сторінка в житті молодезі, і воно втягало до свого потоку в великих масах й українські елементи — з Росії й Австрії. Тутешні галичани, студенти політехніки, служили посередниками між сею цюрихською колонією і віденським та львівським студентським осередком; одні відстоювали консервативно-націоналістичні галицькі позиції від космополітизму і нігілізму цюришан, інші, навпаки, ставились до них спочутливо і старались їх духом надхнути своїх земляків. Подолинський мав серед них великі симпатії і популярність та втягав їх в круг ідей “лавристів” — впередовців. Особливо щирим адептом, незвичайно цінним для сеї групи, став Остап Терлецький, інтелігентний, впливовий, авторитетний представник галицької молодезі, що скінчивши 1872 р. Львівський університет, перейшов до Відня, до університетської бібліотеки, і став активним членом українсько-російського соціал-революційного руху.

1872 рік викликав в сих кругах велике забурення: того року постановою конференції в Гаазі, заходами Маркса, виключено з Інтернаціоналу Бакуні-

філософічні та наукові питання. Потім він оженився з одною київською панночкою, але по народженню третьої дитини розійшовся з нею, лишивши всіх дітей у себе. Забираючи свою останню дитину з Клярану, він просив С.Кравчинського, щоб він віддав йому й мою. Сергій Кравчинський по деякім ваганню згодився; правда, діти б росли без матері, але Подолинський був сам лікар і дуже добрий чоловік, а чималі засоби давали йому змогу дати їм гарну освіту. Моїй дівчинці було вже півроку, коли С.Кравчинський віддав її Подолинському. Але їй не довелося й двох тижнів прожити у свого нового батька: епідемічний менінгіт, що косив тоді дітей в Полудневій Франції, забрав і мою доньку: вона померла разом з дитиною Подолинського і похована на кладовищі Монпельє — де у нього була віла” (“Былое”, 1906, [кн.] VI, с. 131).

на — за котрим пішов з Інтернаціоналу цілий ряд романських соціалістичних організацій. Бакунін тоді мешкав в Локарно, в полудневій Швейцарії, займаючись головно організацією революції в Італії, а в російських справах не брав участі — можливо, навіть умисно робив вражіння своєї незаінтересованості. Але в Цюріху у нього були здібні й енергійні однодумці, і вплив його ідеології серед тутешньої молоді відчувався дуже сильно. Коли ото Лавров — переконавшись на підставі інформацій Подолинського й інших, що йому треба орієнтуватися не на петербурзьких радикалів старших поколінь, а на революційну, активну молодь, і їй головно організувати той закордонний орган, — приїхав в листопаді 1872 р. до Цюріха, щоб там ближче розглянутися в настроях і поглядах сеї молоді, перед ними став виразний розкол між бунтарями-бакуністами, проповідниками безпосередньої акції, і прихильниками програми Інтернаціоналу: пропаганди і організації класової боротьби. Лавров сам стояв по стороні Маркса й Інтернаціоналу, але, стараючись бути виразником поглядів і змагань революційної молодіжї взагалі, він силкувався знайти загальні формули, які б погодили обидві течії — хоча йому, як книжникові і філософові, проповідникові етичного принципу соціальності, непереможливо в засобах бунтарська тактика бакуністів, особливо в тім часі, коли Бакунін явно підпав впливам Нечаєва, була зовсім не по серцю. В отсім новім орієнтуванні на революційно-активну молодь і бажанні помирити течії “бунтарів” і “пропагандистів” Лавров виробив зимою 1872/1873 р. другий начерк програми “Впереду”. Але переговори з бакуністами розбились о їх бажання передусім рішити питання практичні: організації редакції і под. Лавров, з огляду на непереможливість бакунінців в практичних справах, очевидно, не хотів їх допускати до діла. Саме під той час, як оповідає він, одна з його нових молодих приятельок, що поїхала до Росії шукати там матеріальної помочі лавровському виданню, наспіла з дуже оптимістичними вістями: що наоколо проєктованого лавровського “Впереду” вже гуртуються серйозні, надійні сили в Росії. Тому Лавров рішив повести видавничу справу без бакунінців і навіть против них. Не закриваючи очей на всі небезпечні наслідки такого розвалу, він, як каже, вже не вважав можливим покинути ту молодіж, яка згуртувалася наоколо нього і задля нього розірвала з бакуністами. Весною 1873 р. він виробив третю програму “Впереду”, вже не йдучи на компроміси з бакуністами, викладаючи свої власні погляди, як він каже, — але в дійсності роблячи значні уступки поглядам і настроям тої молодіжї, що згуртувалася наоколо його.

Се відбилося в деяких неясностях і непослідовностях як самої програми, опублікованої в першій книжці “Впереду”, так і фізіономії самого “Впереду” взагалі.

Самий уже факт трьох ріжних варіантів програми на протязі одного року викликав уїдливі замітки про таку неустаткованість напряду; але й після того як Лавров рішився ніби проводити свою власну програму, напрям

його органу визначався нечіткістю, еkleктизмом і бажанням бути органом всеї опозиційної Росії, з її безнадійними розбіжностями. “Это не дело лица; это не дело кружка*”; это — дело всех русских, сознавших, что настоящий порядок политический ведет Россию к гибели; что настоящий общественный строй бессилён исцелить её раны” — говорилося на вступі. Але тимчасом як тут начебто черговою справою виступали дефекти політичного устрою, в програмі заявлялося, що для видавців “Впереду” “питання соціальне — питання першої черги, питання політичне, підпорядковане питанню економічному”. При всім бажанні йти солідарно з поглядами Інтернаціоналу, будучність соціального оновлення Росії зв’язувалася з селянством, і великі надії покладалися на селянську “общину”. Та ці теоретичні дефекти не відчувалися революційною публікою, тому що закривались практичними гаслами, згідними з настроєм молодезі: “Йти в народ, відмовляючися від всякої участі в державнім устрою нинішньої Росії — стаючи в лави чорноробочих, в лави тих, що страждуть і борються за дневний прожиток, віддати народному ділу всю силу свого розуму, щоб вяснити братам-труженикам, на що вони мають право, до чого вони обов’язані змагати як люди, і що вони можуть осягнути, коли твердо захочуть і зуміють об’єднатися для осягнення своєї волі”. Висовуючи на перший план ці постулати, Лавров, поділяючи теоретичні погляди Маркса і його Інтернаціоналу, фактично підходив близько до платформи бакунінців і міг щиро думати, що їх розділяють тільки деякі питання тактики. Моментові се відповідало. Але те, що Лавров приймав з практики і програми молодезі тільки з певними обмеженнями і застереженнями, бакуністи переводили в систему, без оглядок і застережень, упрощено і елементарно, і тому побивали лавристів і на цюріхському ґрунті, і ще більше потім в гуртках на місцях. Момент “Впереду” таким чином був дуже короткий — тільки в 1873—1874 рр., се ще не відчувалося, і він був в розцвіті своєї сили і впливу.

Отак у такій гарячій, боєвій атмосфері опинився Драгоманов, приїхавши до Цюріха по дорозі до Києва літом 1873 р., в переддень виходу першої книжки “Впереду”¹. Разом з ним приїхав його вірний приятель, началоположник українського марксизму Зібер. В Цюріху вони застали Подолинського й інших українців-цюрішан. Півтора місяці пробув тут Драгоманов, і сі півтора місяці були одною безнастанною гарячою дискусією. Теоретичні контрверсії, схарактеризовані вище, були ще обгострені завдяки “дипломатичному ходові” російського уряду. Затривожений відомостями своїх шпигунів про цюріхський осередок, він постановив його розігнати, і в “Правительственном вестнике” за 21 травня с[тарого] с[тилю] з’явився наказ цюріхським студенткам покинути тутешні школи, під загрозою, що цюріхські дипломи однаково не будуть признані правосильними і цюріхські медички не будуть допущені до лікарської практики в Росії. По сім, коли до цюріх-

¹ Лавров каже, що перша книжка “Впереду” вийшла в липні, хоча датується серпнем.

ських студенток і студентів стали приходити вісті від батьків, родичів і знайомих про се розпорядження, з намовами до повороту, розгорілася з сього приводу величезна дискусія принципіального характеру на тему цінності науки, освіти і обов'язку молодезі перед народом, завдань її практичної діяльності і под., що заживо захоплювала і присутню українську молодіж, і Драгоманова з його ближчими приятелями і знайомими. Вихід “Впереду” і майже одночасно з ним — програмної праці Бакуніна “Государственность и анархия”^{*} надавав сим дебатам особливу принципіальну гостроту. Ми бачили вже скептичні відзиви Драгоманова з приводу програми “Впереду” (очевидно, другої його редакції) з початку року. Позиція Драгоманова була де в чім посередня між лавристами і бакуністами; його симпатії були більш на стороні романського соціалізму, зв'язаного з Бакуніним, ніж германсько-марксівського; увага Бакуніна до національного питання і анархізм, як остання мета, більш захоплювали його, ніж диктатура пролетаріату. Але з другого боку, лаврівське поважання до науки, знання, пропаганди раціоналізму і позитивізму були йому в багатьом суголосні — тільки знов відпихало неповажання національних домагань: отої ухил в бік культу великих народів, що ним погіршали німецькі соціал-демократи, а у російських він ставав покривкою історичного великоруського централізму. Тому дискусії над сими темами мусили дуже займати Д[рагомано]ва. Але головне той ентузіазм молодезі, що йому довелося побачити навч і переконатися в його ширості і безоглядності, не міг не зробити на нього глибокого вражіння. Як реаліст, він мусив порахуватися з ним в повній мірі як з реальним фактом, а аргументація від українських історичних прав і етнографічних особливостей, котрі пробували противставляти йому українці-націоналісти з Галичини, були йому чи не гірш противні як великоруський централізм!¹

В своїй пізнішій автобіографії^{*}, писаний уже після різкого розриву з лавристами, він настоює на своїй різко негативній точці погляду на цюрихські настрої і теми:

“В початку того (1873) року ще в Італії, я получив із Цюриха² літографовану програму “Впереду”, а літом, по дорозі у Росію, прожив місяця 1½ у Цюриху, де найшов немало своїх київських знайомих, бувших студентів, більше або менше зв'язаних з редакцією “Впереду”. Цюрихські росіяни розділялися тоді на бакуністів, або анархістів, що держалися програм Alliance Socialiste^{*}, і на лавристів, котрих ідеї були схожі на ідеї інтернаціоналістів фракції Маркса, або німецьких соціал-демократів. Мені здавалося, що обі програми ще передчасні для Росії, у котрій навіть соціалістам найперше треба добиватись політичної волі. Само собою розуміється, що мої ідеї найдено було в Цюриху відсталими, і навіть київські знакомі запевняли мене, що в

¹ Див. його лист до Навроцького^{*}, “Літературно-]н[ауковий] в[істник]”, 1923, кн. III.

² Від Подолінського — див. “Спомини”, с. 186^{*}.

Росії за той час, як мене не було (2½ року!), вспіла повстати робітницька партія, як європейські. Інші говорили, що мужицтво, від голодних тоді самарців, готово до повстання. Впрочім один київлянин, дуже близький до редакції “Впереду”¹, раз признався мені в дружній розмові, що таки переконаний, що “перша справа у Росії буде справа конституції, а що те, про що ми тут говоримо в Цюріху, при нас і останеться”. На мій запит, чому ж він того не каже на зборах у Лаврова і чому в “Впереді” говорить інше? — він мені відповів, що коли те сказати, то вся молодіж відпаде від “Впереду”, ніхто не захоче ні писати в нім, ні перевозити його, а з “лібералів” партії дійства не зложиш. Розуміється, що мені усе те не подобалось, рівно як і відносини “Впереду” до української справи”.

Я в своїй книжці висловив переконання, що в пізніших своїх споминах Драгоманов значно перебільшував свою відпорність супроти революційних течій 1870-х рр., і в 1873—1874 рр. після своєї цюріхської гостини зовсім не так непримиренно-відпорно ставився против “бунтарських” настроїв і планів Подолинського-Терлецького та київських і одеських революціонерів-народників. Від цюріхської конференції починається у Драгоманова нахил до ісповідання соціалізму як чергової справи для української інтелігенції — тимчасом як давніш він уважав її справою для біжучого моменту нереальною, а також і те різке підчеркування обов’язковості політичного радикалізму, котре бачимо у нього після його повороту до Києва², — замість попереднього відкладання політичної роботи на дальший план, доки під неї не буде підведена культурно-національна база. В часах безпосередньо по цюріхських дебатах, котрі він вів на два фронти — проти революційного общеросійства за легковаження національної справи (з чого у нього потім і вийшов гострий конфлікт з “впередчиками”) і против національного реакціонерства галичан, котре вони йому протиставляли³, Драгоманов поділяв, напр., гадки Подолинського про потребу заснувати всеслов’янський соціалістичний осередок у Відні, щоб внести федералістичні поправки до російського соціалізму і спеціально підчеркнути українські постулати — дати

¹ Очевидно, той же С. Подолинський.

² В недавно виданих споминах Кузьми Котова*, що був свідком сих дебат (“Записки землевольца”, вид. Д[ержавного] в[идавництва] У[країни], 1925), коротко, але досить влучно зазначено головні тодішні тези Драгоманова: “Не розходячися в деталях з руськими революціонерами, М.П. (Драгоманов), одначе, дорікав їм за централізм і непошанування прав “недержавних” народів Росії. Пробування в Зах[ідній] Європі як не можна більше скріпило в нім переконання, що інтернаціоналізм се найкраща підстава для автономних змагань, і всяка наукова чи політична діяльність повинна спиратись на інтернаціональних підвалинах. Що ж до України, то М.П. говорив, що вона може добитися свободи тільки в союзі з іншими народами та країнами Росії, дорогою федералізму, а не сепаратизму. Драгоманов думав також, що й програма Лаврова і програма Бакуніна ще передчасні в Росії, бо там перш за все треба добиватися політичної вільності. Але більшість цюріхської молодіж не поділяла його гадок” (с. 24).

³ Він формулює свої погляди в поданім листі до Навроцького, писанім саме з сеї цюріхської гостини. — “Літ[ературно]-наук[овий] вістник”, 1923, [кн.] III.

“український “Вперед”, як се означалося для короткості, та противставити “український інтернаціоналізм” великоруському централізові. Зустрівши-ся в переїзді через Відень (де Драгоманови оглядали тодішню всесвітню виставку), вони, очевидно, утрійку — Драгоманов-Подолінський-Терлецький — обговорювали дуже живо справу революційного всеукраїнського видавництва. В автобіографії Драгоманова, писаній після глибокого розчарування в сих планах, зісталася тільки глуха згадка про його тодішні заміри “зістатися у Відні й почати своє видання на російській і українській мові”. Але сполучивши з сим його згадки у “Споминах” про тодішні плани Подолінського¹, стрічу у Відні з Терлецьким і пізніше тріо в справі закордонного органу — Терлецький-Подолінський-Драгоманов, — знов-таки кількома словами відмічене в його споминах з 1875 р., я не маю сумнівів, що в сій справі ся трійка в серпні 1873 р. дійшла порозуміння і устала певні спільні погляди на справу. Сподіваюсь, що в листуванні тих років ще викриються ясніші вказівки в сім напрямі, але й тепер для мене ясно, що тут уже був план закордонного соціал-революційного видавництва, що розроблювався далі Подолінським і Терлецьким, а в своїм остаточнім виконанні став місією Драгоманова.

Зрозуміло після сього всього, що Драгоманов по своїм повороті зовсім не такими очима глянув на київські обставини, якими дивився перед виїздом за кордон. На око культурника, справа стояла дуже добре. Повним ходом, не вважаючи на всі труднощі, йшла та культурно-наукова українська робота, що перед виїздом Драгоманова тільки що організовувалась; відкрито відділ Російського географічного товариства, що давав легалізовану фірму дослідчій роботі; старші й молодші робітники — відкладаючи в дальшу чергу політичні питання, з усіх сил працювали над ріжними науковими завданнями, готуючись до генерального перегляду українських культурно-наукових засобів на археологічному з'їзді, призначенім на серпень 1874 р.* Але тепер се вже не задовольняло Драгоманова. По всім, що він побачив і почув за останній рік, в усім сім вбачались йому серйозні дефекти. От як формулює він свої тодішні вражіння в своїй автобіографії:

“У Києві я застав чималий рух українців*. Старші (по більшій частині учителі гімназій) чинили зерно нововідкритого Юго-Зап[адного] геогр[афического] общества. Молоді студенти збирались у кружки і працювали над словарем, подумували і про популярні книжки. Та не подобалось мені у київських українофілів чимало чого.

¹ “Подолінський хоч був “впередчик”, але при тому був занадто українець, щоб не симпатизувати таким пробам локалізування інтернаціонального соціалізму (який перевів гурток сербських радикалів Светозара Марковича, приміняючи загальні соціалістичні принципи до економічних, політичних і національних обставин Сербії). Окрім того були в Цюриху деякі інші росіяни, між ними київляни, котрі ближче стояли до “бакуністів”, ніж до “лавристів”, і через те почасти й поділяли традиційний панславизм Бакуніна. Ось на якому ґрунті основувались цюрихсько-українські плани впорядкування слов'янської взаємності у Відні”.

Вперше, уступчивість офіційному світу і залицання до консервативних кругів, а в молодезі навіть ворожня до “радикалів”, як тоді звали соціалістів. За тим — велика відсталість від європейських ідей наукових і політичних, і претензія рішати усі справи самим національним духом, як у московських славянофілів. На моє диво (?), студенти українського кружка, навіть більше спосібні й учені, не знали чужих мов і через те, вважаючи себе самостійними від “московської” цивілізації, дійсно не могли стати вище неї, а ставали навіть нижче російських радикалів, що теж неспосібні були черпати ідеї прямо з Європи, та все-таки читали Міля, Маркса, Ласаля і т. д., хоть у російських переводах. Усе те мені здавалося тим більше ненормальним, що, по-моєму, найбільша частина національних відзнак України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII в. була більше зв’язана із Західною Європою і хоть із задержками, та все-таки йшла вкупі з Зах[ідною] Європою в суспільному культурному прогресі. Пробуток у Європі до решти переконав мене, що власне європеїзм, — або космополітизм, котрий не відкидає частних національних варіацій загальних ідей і форм, — і є найкраща основа для українських автономних змагань, і що тепер усяка наукова, як і політична, діяльність мусить бути основана на інтернаціональному фундаменті” (с. 362)*.

“Сю гадку переводив я в своїх університетских лекціях*, рефератах і дебатах географічного товариства*, в статтях і розмовах з молодіжжю — розуміється, в кожній сфері відповідним для неї способом. В лекціях і рефератах наполягав я на порівняний метод. В університеті я читав курс старинної історії, почавши з огляду історіографії, перейшов далі до примітивної культури і відти до Старинного Сходу (відставка застала мене при Ассирії). В географічнім товаристві я читав реферати про стичності народних українських пісень з західноєвропейськими. Порівняний коментарій я подав і в “Истор[ических] песнях малор[усского] народа”, котрих перший том разом із проф. Антоновичем випустив під археол[огічний] Конгрес 1874 р.* До політичної агітації в Києві я з початку мішався мало, занятий науковою працею і галицькими ділами. Стрічаючися з молоддю “радикального” і українського напрямку, я завсіди говорив, що не розумію їх розділу, бо ж у обставинах України “здесь плохой тот украинофил, который не стал радикалом, и плохой тот радикал, который не стал украинцем”.

В своїх “Споминах” Драгоманов так характеризує угруповання тодішньої української молодезі в Києві. Гурток, зложений найбільше з студентів історично-філологічного факультету, звався “словарниками”, тому що багато з них працювало над українським словарем, під проводом “Старої громади”. Другий, зложений з студентів інших факультетів, звався “Об-

щиною” і займав середнє становище між культурницьким націоналізмом “словарників” і російсько-космополітичним соціалізмом “радикалів”. “Общинники стояли якось посередині між археологією й лексикографією словарників і соціальною економією радикалів, і при тім не вглублялися ні в одну ні в другу”. Не так як словарники, але вони також досить вороже були настроєні против радикалів і жартливо звали їх “поперечниками” — мовляв, діаметрально-противниками. Була тут, на погляд Драгоманова, резонна доля опозиції против доктринерства і общеросійства радикалів, та була й велика доля необразованості і нерозуміння соціальних справ, котре теж змагалось виробити собі своє доктринерство і свій фанатизм.

Пірнавши з головою в свої наукові й навчальні заняття і мало уділяючи часу політичній роботі, Драгоманов не переставав — як се сам зазначив в наведеному уривку автобіографії — при кожній нагоді різко виступати против общеросійства радикалів і против байдужності до соціальних і політичних питань, що виявляли українці, старші й молодші, бо вважав її цілком недопустимою в такий гострий момент великого ісходу молодезі “в народ”. Одночасно з поворотом до Києва Драгоманова російський уряд добився повороту додому переважної частини цюріхської колонії. В результаті вищезгаданих дебат літа 1873 р. цюріхська молодіж рішила покоритись наказові. Та частина студенток, яка дорожила своїми медичними перспективами, перейшла на інші університети, величезна ж більшість молодезі рішила вернутись до Росії — але не для того щоб добувати дипломи, а щоб іти в нарід і ширити там ідею боротьби з урядом, згідно з поняттями про завдання моменту, виробленими в цюріхських дискусіях і сформульованими у “Впереді” і в згаданій книзі Бакуніна “Государственность и анархия”. З сими двома книжками — останнім словом революційної ідеології — цюріхська молодіж з кінцем літа 1873 [р.] рушила додому, і сей прилив кадрів, озброєних певною ідеологічною підготовкою, відомостями про сучасний революційний рух на Заході (особливо історією Паризької Комуни), перейнятих ентузіазмом пропаганди і патосом революційної діяльності, оживив і поглибив революційний рух в гуртках Росії й України. Розходження “бунтарів” і “пропагандистів”, дебати, що велися на сю тему протягом зими 1873/1874 р., обмін ораторами між гуртками, що переносили з одного до другого дискусії над найбільш пекучими питаннями, і об’їзди гуртків найбільш впливовими провідниками, обгострили до найвищої міри гасло безпосередньої акції в народі. Загалом помічалась перевага бакуністів над “впередчиками”, або “чайківцями”, вживаючи старшої термінології; “Государственность и анархия”, особливо її “перший додаток”, з закликом до негайної і безпосередньої акції в народі, зверненим до російської молодезі, мали величезний вплив, і незалежно від ідеологічних розходжень вона сходилася в однім пориві, як його формулює один з учасників пізнішого “великого процесу”: “Ми не маємо права вчитися на народні гроші, коли сам нарід помирає з голоду і тоне в пітьмі, а коли б ми й мали се право, то недоцільно

було б з нього користати, бо нарід нас чекає, ми знаємо вже досить, аби й тепер йому бути корисними, а коли зістанемось кінчати курс, ми буржуазимось і в нарід іти не захочемо”¹. Найбільш відповідною формою сього виходу признавалася роля робітника, мандрівного сільського ремісника, і молодіж спішно підчувалась ріжного ремесла, а весною 1894 р. се “велике товариство пропаганди”, як його називали, дійсно вирушило на село, невеличкими партіями по кілька чоловік, в сумі кілька соток хлопців і дівчат, перебрані якнайпростіш і несучи в своїх торбах разом з струментом ріжну агітаційну літературу. Одні йшли з конкретною програмою агітації за повстання, інші хотіли наперед розглянутися в настроях і поглядах народу, наблизитися до нього і “опроститися” в вигляді робітників і робітниць “мастерових”, але також і учителів, писарів тощо. З північних гуртків молодіж рушила головню на Поволжя; Україну покрили пропагандисти найбільше з гуртків одеського, київського, харківського і таганрозького. Серед них було дуже багато українців, і взагалі пропагандисти старались по змозі вживати української мови, та поруч російської літератури користувалися й українською: Кобзарем та ріжними революційними писаннями. З них принаймні одно нам звісне, завдяки споминам Мартина Ланганса — члена одеського (раніш херсонського) гуртка².

¹ Народники-пропагандисти, с. 164.

² Се взагалі одно з найбільш інтересних оповідань про тодішню роботу “в народі”, я позволю собі навести з нього кілька уривків*:

“Вже при самім зформуванні нашого гуртка життя і пропаганда серед селянства вважались у нас найбільш доцільними. На жаль, тоді — та й тепер іще — відчувалася велика прогалина в народній малоруській літературі: не було ні одної брошурки, яка б ясно і в близькій народові формі переказала б народові основні принципи соціалізму. От чому Фелікс (Волховський) узявся складати таку брошурку малоруською мовою: “Правдиве слово хлібороба до земляків” (так звалася ся брошурка) в прегарній, чисто народній формі знайомила нарід з соціалізмом”. Пустивши на село для пропаганди з початку учителем (пізніше він став майстерувати — бондарити), — пише Ланганс, — я привіз з собою багато цензурних і нецензурних книг руською і малоруською мовою, і забрав також писану брошурку Фелікса, щоб побачити, яке вражіння вона робитиме на селянина, і таким чином вияснити її вартість як засобу пропаганди. Заняття в школі мали для нас другорядне значіння: ми не думали ширити свої ідеї через школу, а тому наша робота коло школи обмежувалася тільки тим, що ми совісно її вели, щоб не понизити себе в очах селян, а навпаки — придбати їх довір’я і поважання. Після шкільних занять, вечорами, сходилися до нас до школи наші приятелі — селяни, велась свобідна розмова, говорилося про всяке: про свої сільські справи, чим-небудь визначні зібрання громади або рішення волосного суду, про писаря, старшину та їх діла, про панів та їх відносини до громади, про релігію, сільське господарство, податки й збирання їх (по малоруському: здріства), про шинки й шинкарів, про приставів і різки, про панів і недостачу землі у селян — одним словом, розмови йшли дуже ріжнородні. Іноді на пояснення чого-небудь, або щоб дати естетичну втіху гостям — прочитувалося яку-небудь підложу малоруську або руську книгу: Шевченко й ін.; траплялося частенько, що й Євангеліє доводилося цитувати. Сі збори проходили, можна сказати, — офіційно: про них знав і піп, і писар, і старшина. Але були зібрання й інакші, що відбувалися також сливе щодня після зібрань офіційних. На них лишалися тільки декотрі — виходили разом з усіма, а потім поверталися. Таких було чоловіка з чотири: все батьки родин, люди розумні, прекрасної душі. Один з них, що тепер цілком віддався справі соціалізму, перед тим, протягом 8 років був здібним і дуже обізнаним знавцем Св. Письма. Він піддався дуже нелегко; щодня викликав

Се брошура Волховського “Правдиве слово до земляків”, видана потім за кордоном і новішими часами передрукована Франком* з єдиного зацілілого при конфіскації примірника, так що ми можемо судити про сю дійсно дуже зручно зроблену спробу соціал-революційної української брошури і про характер тодішньої революційної пропаганди між українським селянством взагалі. Своїм взірцем автор узяв Квітчині “Листи до земляків”* і випровадив виразником тих старих реакційних поглядів, вложених в Квітчиних писаннях, “кума Охріма Джигира”, з стереотиповими міркуваннями: “Тяжко на світі жити*, що про се й казати, та, мабуть, таке воно від Господа праведного! пани та цар многомилостивий розумніші за нас дурних: вони вигадують, як нам допомогти!” На сі метикування автор переказує байку Гребінки про вовка та овець та ілюструє її мораль історичними та сучасними прикладами. Далі коротко, але сильно, Шевченківськими виразами малює сучасне пекло України і в коротких словах характеризує порядки, що їх треба завести:

“Треба нам царя і усіх панів, котрі не захотять бути з нами рівними, робити як і ми, — треба їх послати до чортів у болото, нехай там своїх родичів рогатих возять. За тим кожне село і кожне місто буде всі діла свої рішати громадою, на раді, і ніякого начальства над собою не матиме; якщо треба буде зробити яке громадське діло, то виберемо на той час певного чоловіка, але ж і він буде не начальник, а вірник наш; не він нам приказуватиме, а ми йому. Як же буде таке діло, що одному селу або місту не під силу, що воно до усього краю стосується, — як приклад залізна дорога — та знов-таки кожне село вибере певного чоловіка, сі люде з’їдуться в одно місце та й вигадують, як діло лучче зробити, а потім кожне село поміркує над тими вигадками, і як згодяться, то добре, а як ні — знов придумують, щоб усі згодилися. Щоб одно село не було багатіш за другі, треба, щоб кожне село добре полічило та обмірило свою землю, людей і худобу; отож певні

він нас все на свої дебати, але кінець кінцем зложив зброю і зовсім щиро і свідомо пристав до соціалізму. Другий — натура незвичайно м’яка і поетична — користувався великим поважанням у селян за чесний характер; свобідні спілки рибалок на Дніпрі вибирали його своїм отаманом. Інші два, також дуже хороші люди, — дещо заслонялися сими двома, ненароком піддаючися чарові сих двох натур... З сих чотирьох селян разом з нами: зо мною і Н.М. (товаришем Ланганса)* скоро зложився гурток, що поставив своїм завданням пропаганду на селі і ширення соціалістичних брошур на селі і в його околиці. Разом з тим я далі вів з ними заняття з руської історії (для допетровської історії по книзі “Древняя Русь”, а нову розповідали усно). Я мав приємність провирити сильне вражіння на селян від брошури Фелікса: всі захоплювалися нею, приводили все нових та нових слухачів. Прийшлося переписати її в 2–3 примірниках. На прошення наших приятелів-селян, що вважали потрібним при першій обзнайомлюванні малоросів з соціалістами показувати їм, що соціалізм не суперечить багатьом визначним місцям Євангелія, я написав також невеличку брошурку, притримуючися слів Євангелія, доводив нездатність теперішнього соціального укладу і викладаючи вигоди соціалізму, потвердив сі доводи текстами Євангелія. Брошурка сподобалася нашим приятелям і була написана в двох примірниках” (Народники-пропагандисти, с. 195–197).

люде, ті громадські вірники зведуть до купи ту лічбу і так розпорядкують, щоб усім добре було жити і щоб нікому не було кривди.

Ще треба буде нам за просвіту потурбуватись. Тепер пани на нашу нещасну, трудову копійку заводять собі всякі школи, вчать своїх дітей всяких хитрощів, а нас зоставляють в темноті, щоб ми нічого не розуміли і до правди не додумались. Тим-то вони і панують над нами, що вчені: бо вчений чоловік завжди на вигадки скоріший од невченого. Нам не потрібно панських шкіл, де навчають і того, що треба, і того, що не треба. Нам треба, щоб у школах на добро наставляли, щоб були чесними та вміли робити коло землі і всякі машини.

Далі треба матір нашу землю шанувати, істинно як матір: не продавати і купувати, а щоб вона була громадська, всіх однаково годувала. Тоді тільки не буде багатих, а будуть одні заможні. Тепер тим-то і багаті є і бідні, що у одного більше землі, у другого менше, а у іншого зовсім нема; тим-то багатирь нічого не робить, а примушує матір свою землю одного себе годувати, та все, що вона оддала б рівно другим своїм дітям, він забирає та й продає і купує собі всякі витребеньки, купує і чужу волю, бо робить з братів своїх наймитів. Так саме і по городах та містах; і тут мати земля повинна бути для всіх, людська, і всі будинки, що на тій землі, — вони повинні бути для всеї міської громади, щоб кожен жив у своїй хаті, а не було б, як тепер, що один хазяїн, а другий комірник, в сусідах живе”.

I, нарешті, даються такі революційні “заповіді”:

“Кажу вам першу заповідь: знайте, як і пани, чого вам треба. Треба вам землі, щоб вона була людська, громадська і усе щоб було людське; треба, щоб над вами не було ніякого начальства і щоб усі діла робилися громадою; треба, щоб у всіх дітей був час ходити до школи і щоб школи були справедливі і для всіх однакові, та ще треба, щоб не було москалів. І не тільки ви самі повинні се добре знати, а й других хліборобів до того доводити, бо тільки тоді опануємо ми землю, тоді тільки і зможемо настановити правду між людьми, як усі сіроманці добре знатимуть, чого їм треба.

Кажу вам і другу мою заповідь: нехай усі сіроманці, котрі пізнали правду, держуться один одного, нехай дають звістку один одному, що і як; коли вас є два або три, що ви пізнали правду, то умовтесь між собою, як і других на те ж саме навести та настановити, а як лучиться кому з ваших яка причина, то визволяйте чимдуж. Та коли побачите, що нерозумні люди кладуть свою надію на панів або на найбільшого з панів, на царя, то доведіть людям, що вони самих себе обдурюють, що якби царь справді їм добра хотів, то не брав би од матері сина, од сестри брата у москалі, не обдирав би людей на викуп та на всякі податки.

Кажу вам і третю заповідь: станьте за правду щирим серцем і непохитним духом; нехай у вас перша думка буде не об тім, що їсти сьогодні, або у що зодягнутись завтра, а об тім, щоб і сьогодні і завтра і увесь вік благовістити своєму братові сірякові осі заповіді, благовістити царство справедливе чесного робочого люду, царство волі і правди, і братерства, і рівності! А як прийде час, то і взятись за сокиру або косу, щоб стратити супостатів, що не хочать правди. Нехай ні сімья, ні хата, ні худоба не стає вам на дорозі, нехай проклятий страх цурається вашого серця, а душа бажає одної правди і оновлення світу.

Істинно кажу вам: лучче вмерти за правду, аніж потурати кривді. Гей, чесні хлібороби, трудові робітники, вільні козаки, лицарські діти і ви, нещасливі москалі, що одірвані од рідної хати і чесної роботи, та чие серце ще не одірвалося од правди, — гей, слухайте мене, скажу я вам слово послідне, слово правдиве, нелукаве, що накіпіло на серці не часами, а роками! Гей, вставайте боротись за правду, за людське щастя, за волю, за землю! Близько, ой близько світла година, що буде сором і погибель супостатам. Незабаром устануть усі народи і окують царів неситих в залізні пута і їх славних оковами ручними окрутять, і осудять губителів судом своїм правим і во віки стане слава, преподобних слава; і спочинуть невірничі утомлені руки і коліна одпочинуть, кайданами куті. Радуйтеся, сіромахи, не лякайтесь дива; сама правда визволяє довготерпеливих, вас, убогих, і воздає злодіям за злоє! Оживуть степи, озера і не верстовії, а вольнії, широкі скрізь шляхи простягнуться; і не найдуть шляхів тих владики, а раби тими шляхами без гвалту і крику посходяться докупі, раді та веселі, і пустиню опанують веселії села.

Ідіть же — паки і паки кажу вам — ідіть благовістити нове царство правди. Ідіть по городах і селах, минайте злих і заходьте до добрих, ховайтеся від царів і панів, слуг їх, і кажіть робочому люду: труженниче, поклади надію на правду; се царство твоє приходить. Женіть страх лукавий і подлий од серця вашого і не бійтеся вмерти за правду, за рівність, за волю, за братерство! Істинно кажу вам: лучче вмерти за правду, ніж з кривдою за плечима предстать пред царство правди. Істинно кажу вам: лучче по каплі усю кров полицарськи вицідити, аніж гнути шию під ярмом поганим”.

Як бачимо, се була дуже інтересна проба сполучення традиційних українських народницьких літературних засобів з новими соціал-революційними ідеями і гаслами. Безсумнівно, таких творів пішло в тих часах в оборот далеко більше, ніж ми тепер знаємо: бо знаємо виключно те тільки, що встигли надрукувати за кордоном в 1875 році, поки віденська прокуратура не сконфіскувала власне сього “Правдивого слова” та видала процес його видавцям.

Отже знаємо, що перероблено було на українські обставини “Хитру механіку” Кравчинського* (популяризацію Ласалевого викладу про фінансовий, податковий визиск працюючого народу); автором сеї перерібки називають Нечуя-Левицького; вона була видана потім в Відні під заголовком “Правда”* . Невідомо, де і коли перекладено на українську мову іншу російську революційну брошуру “Казка про чотирьох братів”*; захоався віденський коректурний відтиск сього перекладу, що мав вийти так само, як і попередні, під наглядом Терлецького, — але, мабуть, не був випущений в світ після конфіскації “Правдивого слова”. Серію революційних брошур на українські теми написав Подолінський. Першою в сій серії щодо змісту являється “Розмова про бідність”* — виклад причин бідності селянства. Робітники на сахарні скаржаться на бідність селян та визиск євреями та німцями; освічений робітник-селянин, бувший учитель, популярно вясняє поняття додаткової вартості; прихід поляка-прикажчика перериває розмову, і учитель другим разом обіцяє розтолкувати, як завести кращі порядки, відібравши від панів землю і віддавши її селянським громадам, а заводи — громадам робітників. Розмову другу — про хліборобство* — маємо в пізнішій перерібці Драгоманова, що стер з неї бунтарські прикмети. Натомість в непорушнім викладі вийшла утопія “Парова машина”* : сон робітника, покаліченого молотилкою на панській роботі, котрому його брат оповідає, що стало потім, і як прийшло до нового соціалістичного ладу на Україні. Я наведу звідси оповідання про те, як сталась на Україні соціальна революція:

“Треба було людям зговоритись, щоб піднятись усім разом. Треба було комусь показати початок, як добувати волі. Цей початок вийшов зтуда, зкуда і перше в старовину виходив вільний рух українського народу: з Подніпровья. Подніпровці не забули ще життя славних запорожців, не забули вони і не менше славних та нещасних гайдамаків, згадали вони за старого батька Максима Залізняка.

І знов проявились на Україні гайдамаки. Тільки це вже були не ті гайдамаки, що перше. Ніхто не міг казати на цих нових гайдамаків, що вони злодії та розбійники. Тепер у гайдамаки люде ішли цілими селами. Вони не ховались, а виходили на вигін, на громадський схід і казали:

“Годі нам терпіти цю неправду. Не треба нам панів та жидів та чиновників. Земля уся наша, громадська, бо наша громада на неї працює і обливає її своїм потом. Не треба нам начальства, бо воно раз у раз держить руку панам та жидам, та забирає нас та гонить до Сибіру”.

Так само, як селяне, почали робити і робітники на заводах. Вони зібрались коло фабрик і сказали: “Фабрики наші, бо ми на їх дожили свою кров і своє здоров’я. Відберем же їх в жидів та в німців та будемо управлятись самі через наших виборних людей”.

Так сказали наші люде, так сказали українські селяне, як дійшли вони свого розуму. Та сказати ще не єсть робити. Начальство мало військо і багато потекло нашої крові — аж вода в річках почервоніла — поки сталося по-нашому. Ну та за це байдуже. Громада — великий чоловік і повсігда має за собою силу. А на цей раз громада була велика — увесь український нарід піднявся як один чоловік.

Зразу москалі повбивали багато людей; ми мусили ховатись по лісах та по очеретах, а хати наші і хліб свій палили самі, щоб москалі не мали ніякої поживи. Тільки швидко москалі урозуміли, що нічого не подіють з усім народом. Бо битись з народом, з усіма простими людьми те ж саме, як кажуть у казці, битись з тим чародійним змієм, у котрого замість одної відрубаної голови зараз виростають дві другі.

Та зрешту москалі порозуміли, що вони самі з народу, що вони самі прості люде, а не пани які, і що не добре їм іти напроти своїх рідних батьків та братів. І почалось тут невидане діло. Москалі цілими громадами почали тікати з війська. Тікаючи, вони ховались в наших людей і вже устоювали за нас. Під кінець діла москалі де в котрих містах зовсім не схотіли бити людей та перев'язали своїх офіцерів та інших начальників, а самі порозходились по своїх селах. Тоді вже стала інша річ. Нарід почув свою силу. По селах вже мало було війська, пани, жиди та чиновники усі поутікали в міста. Тоді люде повиходили з лісів та очеретів, зібралися у великі громади, построїлися, як москалі, у полки і назвали ті полки козацькими, як було у старовину. Так-то знов появились на Україні вільні козаки. Був тут полк Черкаський і Чигиринський, і Миргородський, і інші. Поки міста ще були в руках ворогів, то люде не розходились і не спочивали. Одно по одному усі міста перейшли до нас. Декотрі ми мусили брати силою, косами та піками проти пушок та рушниць, і багато там полягло нашого брата, поки справились. Зате більша часть міст здалася нам по добрій волі, бо міщане і робітники усюди стояли за нас. Хто нам протививсь, з тим ми бились, хто давався сам у наші руки, того ми милували, хоч би він був і найлютіший наш ворог. Тільки панів та жидів та чиновників ми не змогли терпіти поміж собою, бо від них іде усе лихо. Багато їх ми постріляли у війні. Тільки не затим ми бунтувались, щоб розбійничати, а затим, щоб добувати нашу волю та нашу правду. Тож і зробили ми так: дали їм часу оден тиждень, щоб вони всі виїхали з України, щоб не зосталось у нас ані пана, ані жиди, ані чиновника. У той час залізничі були вже в наших руках, бо механіки і інші робітники на залізницях швидко до нас пристали. “Та що ж ти думаєш, Андрію, — сказав Остап і засміявся, — мусили ми цілий тиждень щогодини пускати поїзди, поки вивезли усіх жидів та панів! такого наплодилось сеї дрянї на нашій Україні. Найбільш ми їх ви-

везли до Німеччини, бо в Росії кацапи забунтували швидко після нашого і прохали, щоб ми не везли до їх своїх панів, бо в їх єсть і своїх доволі. Чув я, що в Німеччині нашим панам та жидам було дуже недобре, що мусили вони потім заробляти хліб свій і добре спізнали на своїй шкірі, як під ними жилося українському народові”.

Новий соціалістичний лад малюється такими фарбами:

“Як же ви розділяєте урожай з громадської землі, — спитав Андрій, — і що сталось з тими шматочками ґрунту, що вже мали наші батьки?”

“Як хто хотів задержати свою, то і задержав її, — відказав Остап, — тільки найбільш хазяїнів віддали свій ґрунт до громади, кажучи, що там він дає більше користі. А розділяем ми урожай громадський як ось бачиш: хоч ми живемо багато ліпше як перше, то все ж ми не забуваєм, що ми прості люде і що дурна панська розкіш нам непотрібна. Землі ми маємо тепер доволі та і земля на Україні гарна і при добрім хазяїстві, як у нас тепер, дає дуже багаті урожаї. Дивись, Андрію, у нас на громадським току, мабуть, у десять разів більше стирт хліба, ніж бувало колись у пана. З цим хлібом ми робимо так: одну частину розбирають хазяїни на стільки, скільки кожному треба. Котрий має більшу сім'ю, бере більш, котрий має меншу, бере менше, та усякий бере стільки, щоб йому стало хліба до другого року. Другу часть урожаю ми ссипаєм у громадський амбар (шпіхлір) на посів та на случай неурожаю. Увесь же останній хліб ми відсилаєм за границю або веземо до міста і вимінюєм у містових громад на все те, що нам потрібно, чи на одержу, чи на чоботи, чи на що інше. Або знов міняємо на ліс та на камінь і на залізо, для будування, коли громада не має свого лісу, як то, жаль сказати, найбільш буває на Україні і досі, хоч ми багато лісів насадили на тих містах, де пани та жида вирубували старі ліси для цукерень.

“От добре нагадав мені за цукерні, — сказав Андрій, — як же ви зробили з ними, кому тепер вони належать, коли нема ні панів, ні жидів?”

“З цукернями та іншими заводами зробили так само, як і з ґрунтом. Вони тепер громадські, то єсть належать до громад (артелей) тих робітників, що на них працюють. Робітники вибирають-таки з своїх, котрий розумніший або більше вчився, за директора і слухають його, доки самі хотять. Як він їм не сподобається, то вибирають іншого. Увесь сахар (цукор) або другий товар, що виробляють на фабриці, належить до громади робітників і вона робить з тим товаром так, як ми з хлібом — вимінює на усе, що потрібно людям, і розділяє між ними”.

“Як же то робиться, що ніхто з тих виборних та з тих директорів нічого не краде? — спитав ся знов Андрій. — Це мені в дивовижу”.

“А нащо йому красти, — засміявся Остап, — хіба він з’їсть сто мішків пшениці або сто голов сахару (цукру). Ніхто йому нічого не дасть за них, бо усі люде мають своє по своїх громадах, а якби він случаєм і продав їх куди за границю, то що ж почне робити з тими грішми? Землі він не купить, бо земля громадська і не продається, фабрики не збудує, бо не найде ніодного чоловіка, щоб пішов робити до чужого за гроші, бо кожний тепер робить тільки на себе у своїй громаді. Оттак-то люде стали чесні, бо вже не мають ніякої користі бути злодіями, — додав Остап і знов засміявся”.

Пригода з молотилкою, що зав’язує фабулу сеї казки, датована серпнем 1874 року, і се, мабуть, той час, коли Подолінський складав свою соціалістичну фантазію. Час дуже пам’ятний! Пишно проходив київський археологічний з’їзд, що так похвально записався в історії української науки, — виявивши її поважні досягнення і zarazом розбудивши злобу україноненависників, які не могли переболіти сих досягнень. А поруч нього розвивалася велика облава на ту соціалістичну молодіж, що вирушила на революційну роботу весною того року. Ісход її не міг укритись від поліції і жандармерії, і вона розпочала літом масові арешти пропагандистів, начиняючи ними в’язниці. З’їзд місцевих і закордонних учених у Києві і збори української інтелігенції з сеї нагоди проходили, таким чином, в обставинах виймкових і для наукових настроїв мало сприятливих. З одного боку — пильний нагляд офіційних соглядатаїв і всяких добровільних доносителів, які старались виявити і довести тісний контакт між науковою українською роботою і соціалістичною агітацією, закрашеною в українські кольори: мовляв, “українці в одній кишені носять писання батька Тараса, а в другій — Маркса”, як характеризував се поқ[ійний] П.Гн.Житецький — один з дуже незадоволених сею репутацією¹. З другої сторони — не дуже прихильний настрої радикального громадянства до суто академічних занять українських народолюбців під таку гостру хвилю, — те, що Драгоманов характеризує як докір в лицемірстві і полахливості². Все се змушувало таких громадсько чутливих людей, як він, напружено думати над синтезом настирних політично-революційних вимог моменту з затяжними завданнями національного культурного українського будівництва.

На жаль, досі не віднайдено листів Терлецького, в котрих він ділився вражіннями з своєї подорожі на Україну з нагоди археологічного з’їзду³. Він належав до тих, що вміли об’єднувати наукові інтереси з громадськими, соціалістично-революційними. Брав справді участь в археологічному з’їзді

¹ Його промова в “Львівських записках”, т. 116, с. 181*.

² Див. вище с. 6 і нижче с. 23*.

³ В сій хвилі, коли я читаю коректу сеї статті, я вже маю відомість, що “ентузіастичний” лист Терлецького до Бучинського з 17.ХІ, цитований Павликом в передмові до листування Драгоманова з Бучинським (с. ХІІ), нарешті вдалось відшукати, і він буде присланий для надрукування в “Україні”*.

(його фотографія видніється на групі учасників¹), але з'їзд разом служив йому ширмою для того, щоб зав'язати широкі знайомості, увійти в гущу українського життя, пізнати його й дати знати себе. Подолинський демонстрував Терлецького українському громадянству як ілюстрацію своєї тези — що в галицькім суспільстві нарастають суголосні елементи, з котрими можна і треба робити чергову роботу — вносити українську поправку до соціалістичного руху, розпочатого російськими соціал-революціонерами. Демонстрація вдалася, Терлецький зробив прегарне вражіння; при такім оказі, яким був він, оповідання Подолинського про віденську “Січ” як базу для закордонного українського видавництва*, розуміється — соціал-революційного, переконували громадян дуже сильно. Справа була принципіально рішена тоді, при Терлецькому, в вересні-жовтні 1874 р., як я уявляю. Кияни і одесити — “котрі тоді були київськими союзниками”, нагадує Драгоманов, дали згоду на організацію українського закордонного видавництва. Терлецький мав бути його фактичним провідником. Детальніше розроблення його програми, правдоподібно, вже тоді було доручене вибраному київською “Старою громадою” комітетові, що збирався “в місцях, не таких віддалених” і поліції мало приступних: “в броварі київського товариства” у К.П.Михальчука — “славний комітет дванадцяти на Подолі”*, як його називає в пізніших листах Драгоманов. А тимчасом рішено було негайно приступити до видавання дрібної революційної літератури, отих “незаконних метеликів”², як їх називали по аналогії старих “метеликів” 1860-х років, — себто революційних брошурок. Котрі готові були, збиралися, інші замовлялися на потім, і Терлецький з Подолинським та віденськими “молодими галичанами” мали приступити зараз до їх видання.

“Ідеалізація цих (молодих) галичан мала рішучий вплив на замір видавати “Громаду” і на мою “еміграцію”, — завважав Драгоманов в своїм пізнішій листі³. За недостатчею докладніших відомостей приходить упертися в сю фразу, котрою Драгоманов так виразно, хоч і побіжно, засвідчив зв'язок своєї пізнішої місії з планами заграничного видавництва, що за ними агітував Подолинський з Терлецьким в серпні-вересні 1874 р. На іншій місці я зачитував інший його вираз, з котрого виходить, що в 1875 р., ще перед відставкою Драгоманова, коли й мови не було про його виїзд на еміграцію, “Стара громада” вважала його голос таким рішаючим в справі закордонного видавництва, що не захотіла й говорити про се, коли Подолинський з Терлецьким приїхали в сій справі, в середині серпня 1875 р., а Драгоманова під той час ще не було в Києві⁴. Вважаю потрібним ще раз

¹ Ся фотографія передрукована в “Київській старині” 1899 р., кн. VIII, Терлецький на долині під ч. 74.

² Так називав їх (“ілегалні метелики”) В.Чубинський (брат Павла), що восени 1876 р. приїздив до Львова для транспортування на Україну сих “метеликів” і цензурного II т. празького “Кобзаря” (Листи до Павлика, II, с. 100)*.

³ Лист Драгоманова до Франка 26 вересня 1884 (I, с. 59)*.

⁴ “Ми прямо сказали О.Т[ерлецькому], що журнал не мислимий без Драгоманова,

підчеркнути се, що в 1874—1875 рр. Драгоманова не відділювано від плану закордонної акції, планованої Подолинським — “Українського “Впереду”, аналогічного з російським українського соціал-революційного видавництва, — що Драгоманов уважався стовпом сього діла. Пам’ятати се потрібно для того, щоб внести деякі поправки в пізніше освітлення, яке сам Драгоманов давав історії закордонного видавництва і своєї місії.

В своїй пізнішій полеміці з “Старою громадою”, коли вона закидала йому, що він узяв у своїх закордонних виданнях занадто радикальний політичний курс і тим зробив їх безпотрібними, а навіть шкідливими для розвою українського життя в Росії, а Драгоманов доводив, що його курс ніскільки не був радикальнішим, ніж дані йому інструкції, — Драгоманов дуже різко відмежовувався від “бунтарства” і від української революційної літератури 1874—1876 рр. як чогось йому абсолютно протилежного і неприємного. Але се був, мабуть, психологічний наслідок пізнішого розходження з революційними кругами і спеціально — з групою “Впереду”, коли вона все сильніше забирала в бік тероризму, а Драгоманов після царевбивства 1881 р. різко повернув против нього, і так вийшов різкий і прикрий розрив між ними, включно до обвинувачення Драгоманова в співробітництві з російськими урядовими і жандармськими кругами. В 1873—1875 рр. Драгоманов хоч ставився до народницького пропагандизму критично, одначе зовсім не займав непримиренної позиції супроти нього. Він, напр., уважав допустимим помагати “впередчикам” перевозити свою літературу на Україну і ширити її тут, і сам робив їм такі прислуги; до руху в народ ставився з повною симпатією¹, тільки рекомендував не мандрувати з пропагандою, а осідати по селах, зв’язуватися з людьми і вростати в громаду (се питання взагалі широко дебатовалось особливо після провалів 1874 року). Щодо українських “іллегалних метеликів”, то можна вказати, напр., що вірний ученик Драгоманова, Павлик, який старався у всім мати його погляди, уважав революційні українські брошури 1875—1876 рр. корисними популяризаціями Маркса і Енгельса, вартими всякого поширення², і под. Я вважаю тому, що Драгоманов і сам в 1874—1875 рр. вважався не противником, а симпатиком сього діла.

Революційна боротьба з російським урядом, піднята молодіжжю, і пропаганда в народі, неважаючи на провали і арешти, що тяглися всю осінь і зиму 1874—1875 рр., тоді ще зовсім не вважалися програною справою: шукалося тільки нових, певніших методів, уліпшувано тактику. Революцій-

а коли Др[агоман]ова нема тепер, то нічого про те й балакати”, — так поінформували кияни Драгоманова по його повороті (Спомини, с. 454)*.

¹ В згаданих вище споминах Котова* — що бував у Драгоманова в 1874—1875 рр., — зісталася про нього пам’ять як про великого прихильника сеї ідеї: “він тоді з особливим захопленням розвивав нам свої плани покинути професорську діяльність та не мудрствуючи лукаво рушитися в народ” (с. 49—50). Се перебільшене, очевидно, але щось таке мусило бути в тодішніх розмовах.

² Листи Тянячкєвича, с. 4*.

ний ентузіазм не падав ніскільки. Навпаки, повстання в Герцеговині, що прокинулося весною 1875 р., викликало підвищені надії серед російського і українського громадянства: по аналогії з Кримською війною сподівалися нового конфузу російського уряду в заграничній політиці і нового повороту від реакції в бік ліберального будівництва, уступок радикальній частині громадянства і под.

В сих умовах Драгоманов вибрався літом в 1875 р. ще з одним молодим киянином до Галичини, щоб поглибити свою дуже побіжну знайомість з сим краєм і людьми та перевірити оповідання Терлецького й ін. про радикальні настрої серед молодіжі, особливо провінціальної. Він списався з Подолінським і Терлецьким, що були тоді в Відні, щоб зробити разом екскурсію на Гуцульщину, і вони з'їхалися з Драгомановим у Львові, привізіши тільки що видрукувану брошуру Подолінського "Парова машина" — першу в серії виданих у Відні українських революційних брошур. Подолінський був сп'янілий сим початком; він з захопленням говорив про успіхи соціалізму між молодими галичанами, про те, що віденська "Січ" стала ціла соціалістичною, і він з Терлецьким рішили приступити до видання в Відні соціалістичної газети: їдуть разом на Україну, щоб зібрати гроші і забезпечити співробітництво. Приїхавши разом до Станиславова, щоб побачити віче, що скликало москвофільське товариство ім. Качковського*, Драгоманов мав нагоду переконатися, наскільки тутешні січовики дійсно спочувають соціалістичному рухові: у Бучинського, до котрого він заїхав, була мов філія "Впереду", як каже Драгоманов; Леонід Заклинський, молодий історик, що прийшов до нього, був теж завзятим "впередчиком". Драгоманов почув себе немов на цюріхській зібранні. Коли він зняв мову про потребу для Галичини органу поступовішого від тодішньої "Правди", Заклинський став говорити, що треба видавати щось подібне до "Впереду". Так само Навроцький, котрого Драгоманову рекомендовано як найпоступовішу голову між народовцями, і Драгоманов побував у нього в Ряшеві, теж заявляв свою солідарність з Терлецьким і Подолінським в проєкті соціалістичного органу, що про нього йому писав Терлецький¹.

Все се, безсумнівно, робило сильне вражіння на Драгоманова. З другого боку, він в повній мірі числився з ухилом в сей бік молодіжі Великої України — навіть тої, що була перейнята українофільськими традиціями і бачила в революційнім народництві тільки дальшу стадію народолюбства 1860-х рр.

"Між ними, — завважує він у своїх "Споминах"*, — не тільки нема принципіальної незгоди, але російські бунтарі-народники тільки перекладали на прозу і консеквентно приклали на практиці те, що українофіли, виховані на "Гайдамаках" і подібних творах Шевченка, розказували в віршах та піснях. І тим і другим однаково недоставало

¹ Австро-руські спомини, с. 358 і 441*.

європейської політичної школи, знання того, як в наші часи мусить поступати освічене народолобство. Через те між російські бунтарі-народники так багато кинулось власне української молодезі навіть такої, в котрій народолобство було перше збуджено власне українофілами, як, напр., в молодезі чернігівській. Цій молодезі практичний консерватизм старих українофілів (котрі на той гарячий час були зовсім без усякої політичної програми) показавсь нічим, як тільки гіпокритством і полахливістю, а заходи коло національності, котрих українофіли не могли оправдати широкою культурною і політичною доктриною, показувались цій молодезі формалістикою, не потрібною для “народу”, цього кумира українофілів-“хлопоманів” 60-х рр., як і руських соціалістів-“народників” 70-х рр., і молодіж українська кидалась до російського руху, котрий обіцяв скоро царство “народу”, та ще одягав свої обіцянки у принадні фрази космополітичного соціалізму. (Говорю: фрази, — бо фактичного знакомства з соціальним рухом у Європі, а надто з його зв’язком з політичними обставинами кожної європейської сторони не було й у руських соціалістів-народовців”).

Супроти того тодішня тактика Драгоманова уявляється мені так. Він не вважав потрібним виступати против революційно-народницьких течій різко, а за краще мав, зістаючися з ними в контактї, впливати і вносити поправки в напрямі більшої уваги для культурних вартостей — загальноєвропейських і українських зокрема, та серйознішого відношення до політичних (конституційних) проблем. Се було щось аналогічне з тодішньою позицією Лаврова — тільки що Драгоманов твердіш відстоював і послідовніш провадив свою лінію. Але не бувши взагалі людиною, здібною підроблюватись під популярні настрої против свого переконання, я певен — він в тім часі знаходив певні позитивні сторони в сій соціально-революційній течії та сподівався від неї в останнім рахунку наслідків корисних.

От у таких обставинах зложилася місія Драгоманова — коли він повернувши до Києва з Галичини, на початку осіннього семестру 1875 р., застав тут чутку, що у попечителя лежить уже наказ про його відставлення від університету — тільки його оголосять по тім, як переїде через Київ цар. Справа видавання за кордоном українського соціалістичного часопису була вже порішена; на сю мету мав бути обернений фонд, жертвований Я.М.Шульгиним, що, одержавши значний спадок, відділив частину його на громадські потреби і сам виїхав за кордон, щоб узяти участь в проектуванні виданні. Гурток, що працював в “Київськїм телеграфі” (Драгоманов, Зібер, Вовк, Подолінський) і перед вакаціями того року зістався без діла, тому що хазяйка газети відібрала її від “Громади”, мав підтримувати закордонне видавництво літературною роботою, очевидно — теж за деякою матеріальною компенсацією від “Громади”; Терлецького намічено технічним

керівником — тільки в неприсутності Драгоманова кияни не вважали можливим входити в деталі. За найвідповідніше вважали видавати свій часопис там же, де виходив “Вперед”: він з весною 1874 р. перенісся до Лондона, отже видавати його там же. Очевидно, й характер українського видання мав бути аналогічний: так можна міркувати, за недостатчею докладних відомостей про се, з різних згадок і натяків, розкиданих в сучаснім листуванні і пізніших споминах.

Коли Драгоманова відставлено від університету, спочатку він і “Громада” сподівалися, що йому можна буде далі вести свої наукові заняття в Києві як приватному ученому, і “Громада” запропонувала була йому, щоб він не брав ніякої посади, яка могла б його відтягнути від сих занять, ані не виїздив з Києва, а “Громада” йому гарантує те саме утримання, яке він одержував в університеті як штатний доцент. Потім виявилось, що за відставленням від університету може наступити адміністративне заслання: заборона жити на Україні і в столицях (право на таке розпорядження було авансом дане київському генерал-губернаторові, але що він з нього не скористав, то пізніш, уже по виїзді Драгоманова за кордон, був виданий царський наказ про заборону йому жити на Україні і в столицях). Супроти того Драгоманов рішив завчасу виїхати за кордон, поки можна, і “Громада” постановила виплачувати йому щороку на прожиток 1600 карб[ованців] (по тодішньому, дуже доброму курсу рубля се мало давати коло 450 фр[анків] на місяць). За те доручала йому редакторство закордонного видання, зіставивши Терлецького в ролі його товариша і помічника, теж з певною платою від “Громади”¹. Драгоманов, як каже в пізнішій листі до киян, дуже тому планові противився, навчений гірким досвідом неакуратності громадської роботи в “Київ[ському] телеграфі”, коли він був фактичним органом “Громади”, і згодився тільки “in extremis”*, поставивши умовою, щоб визначні наукові київські сили забезпечили видавництво своїми працями, далі — вимовивши собі право поспробувати повести видання в Відні, а не в Лондоні або Женеві, як хотіла більшість Комітету. Застеріг також собі свобідну руку супротив лівого, революційного напрямку, ухваленого “Комітетом дванадцяти” (його більшістю, очевидно — під натиском Подолинського і Терлецького): вимовив собі право трактувати деякі політичні питання з становища ліберального конституціоналізму. Так можна міркувати з усеї суми фактів і звісток. Драгоманов же в своїй пізнішій полеміці з киянами не зовсім вірно представляє справу: так, що весь радикалізм був тоді по стороні якраз Київської та Одеської громади, тимчасом як він, Драгоманов, обстоював якраз найбільш поміркований, ліберальний напрям видавництва:

“Все, що ви пишете тепер про “Громаду”, єсть ніщо інше, як поступовання по цьому пункту (перекладання своєї вини на другу сторону), доведене навіть до фантазії”, писав він в р. 1887 — “я ви-

¹ III лист до киян. — Листи до Франка, II, с. 5, 40–41*.

нен, що “Г[рома]да” виходила томами, винен, що “не порадившись з вами”, перейшов з Відня в Женеву й т. ін. Та ж форма “Громади” була придумана в славному комітеті 12 на Подолі; томи були придумані, власне, для того, щоб перше осівно вияснити принципи науковими статтями, котрі й взялись написати добродії Х. У. Z. і т. д. (хочете, щоб я назвав імена й заголовки?). Після томів були положені листки — я й видав один в 1878 р. в самий горячий час, а все-таки не получив і для листка ні стрічки од членів комітету ініціативи. Коло томів брошури для інтелігенції й народу. Один з ініціаторів придумав і формулу для всіх цих публікацій: “Громада будет издание раздвижное”. Як тільки я переступив границю, “раздвижные” публікації печатались (я навіть прибавлю, що вони-то, напр., брошури “Як наша земля”, “Турки внутр[енние] и вн[ешние]” і т. д. мали найбільше ходу в публіці із всіх наших публікацій). Задержалась тільки публікація томів “Громади”, бо мене цілий рік водили обіцянками прислати праці, а потім я змусив сам писати їх ½, а в другій помагали складувати зовсім сирий матеріал. І для того і для другого я мусив учитись, бо пам’ятаєте, я по вговору мав писати статті по европ[ейським] релігійним питанням, а всю українологію обіцяли писати спеціалісти, в котрих я тільки що хотів вчитись як школяр перед тим, як мене вислано видавати “Гр[ома]ду”.

Також само в Києві було предвиджено, що “Гр[ома]да” буде виходити в Женеві (або Лондоні), коли австрійська цензура буде для неї тяжка. Були такі, що хотіли зразу поставити “Гр[ома]ду” в Женеві або Лондоні, і таких було трохи не більшість, так що я сам насилу одстояв Австрію хоч на перші пори (я був, мабуть, найменший радикал з усіх 12; вже про одесців і не кажу, — там мені насилу вдалось одстояти ліберальний, а не бунтарський характер “Гр[ома]ди”). Коли цензура причепилась до Терлецького (Nb. з поводу брошури¹), присланої помимо мене з Києва й Одеси — брошури з бунтарською думкою, виложеною словами Шевченка, — проти котрої я остерігав Терлецького) й коли Т[ерлецьк]ий і К^о мені ясно сказали, що тепер треба їхати в Женеву, то я зараз об тім звістив товаришів і за повною їх згодою (покликуюсь на тих 5–6 чоловіків, котрі в 1876 р. були в Відні) переїхав у Женеву. Проти слів, що в Женеві “Гр[ома]да” загубилась між іншими російськими виданнями соціально-революційними, я просто вважаю недостойним споритись, бо скорше можна сказати, що Ваша компанія в 1876–1877 р. загубилась серед київських рос[ійських] бунтарських кружків (звісно, ораторів їх), ніж “Гр[ома]да” стратила що-небудь з своєї оригінальності і самостоятності, перед якими б то не було побічними кружками, виданнями і т. ін. Простіть мене, а я скажу, що написати таке, як все рівно й те, що я,

¹ Волховського “Правдивого слова”.

не порадившись з Вами, переніс “Громаду” в Женеву, можна тільки зовсім не знаючи діла, або тільки тим, що “бумага все терпить”¹.

В ранішій листі до Окуневського Драгоманов згадує*, як то він в 1875 р. “перед Одеською громадою мусив три дні й три ночі не вмовкати, щоб вдержати мій консервативний програм проти революціонізму Смоленського”². В пам’яті С.М.Єгунової-Щербини, що була тоді ще зовсім молодого дівчиною, затрималось велике зібрання, що відбулось тоді у М.П.Боровського, секретаря сільськогосподарського товариства, де були й такі “примыкающие”, як Желябов, Гернет та ін. Покійний акад[емік] Овсяннико-Куликовський, що тоді як одеський студент теж належав до громади, переказує тодішні розмови Драгоманова з молодіжжю:

“Він показав себе людиною з твердими вимогами, але вимоги його були більш ніж помірковані — вони були мінімальні. Ні про які жертви, ні про довг перед народом, ні якісь подвиги не було й мови. А було ось що: треба вложити свою лепту в справу розвитку української свідомості, котре належить очистити від консервативних і романтичних елементів; належить ув’язати український рух з загальним поступовим, ліберальним і радикальним інтелектуальним рухом в Росії: іти в руч з ліберальними демократами, як Стасюлевич, Арсеньєв, Піпін, з радикалами (соціалістами), як Михайловський й ін., а головню — якнайбільше працювати над утворенням української освітньої та визвольної літератури. “Пишіть статті, брошури, книги”, — говорив нам Драгоманов, — “щоб написати добру статтю до того чи іншого питання (напр. літературного, економічного, політичного), зовсім не треба бути письменником з покликання: досить для того бути освіченою людиною, з розумом у голові”.

І я пам’ятаю, як на зібранні у Смоленського Драгоманов поставив питання руба: хто про що і за який час напише? Майже всі відгукнулися жваво і розібрали теми: хто з літератури, хто з економічних питань і т. д.; я сказав, що напишу про руські релігійні секти. Нарешті Л.А.Смоленський звернувся до своєї дружини: “А ти, Леночко, візьмешся написати про що-небудь?” Олена Самійлівна Смоленська — людина великого розуму, особливо критичного і скептичного, відповіла так: “Писати я не берусь нічого, але я візьму на себе інше завдання, дуже легке: я обіцяю прочитати все, що ви напишете, — певна, що се забере дуже мало часу”. Сі саркастичні слова дуже сподобалися Драгоманову. Він розсміявся своїм веселим сміхом, і два роки пізніш, в Женеві, гумористично згадував сей епізод, — бо, як можна було сподіватися, нічого ми не написали, і

¹ Листи до Франка, II, с. 5–7.

² Переписка з Окуневським, с. 9, тут імення позначені тільки N, їх відреставрував мені д-р Т.Окуневський, котрому за се висловлюю щиро подяку.

Олені Самійлівні так і не довелося читати наших творів українською мовою”¹.

Коли випростувати деякий ухил пок[і́йного] автора в бік петербурзького лібералізму (Стасюлевича, Арсеньева і К°), котрому він воздав тут су-губу честь устами Драгоманова, — то його оповідання дає дещо реальне з тодішніх розмов в зв’язку з закордонною місією Драгоманова. Драгоманов дійсно, як сам ото нагадував, міг радити не легковажити роботи петербурзьких лібералів-конституціоналістів, при всім респекті для радикалів-соціалістів — і тим самим застерігав собі право вести таку лінію в своїм закордоннім виданні. Міг настоювати на необхідності наукової і популярно-наукової роботи, і так само як киянам — ставити як неодмінну умову, щоб одеські громадяни на певний час постачали йому ріжний літературний матеріал для видання. (Скептицизм Олени Самійлівни Смоленської він міг і сам в великій мірі поділяти: так само скептично він, як сам каже, ставився до обіцянок киян; але сміх його, що так весело лунав в ухах молодого Овсянко-Куликовського, не був дуже веселий: “сміхом гірким посміявся” він тоді).

Але при всім тим як Київською та Одеською громадою, так і самим Драгомановим в сих дискусіях мусило прийматися як основа, що проєктоване закордонне видавництво матиме передусім соціал-революційний характер і працюватиме в контакті з російськими закордонними революційними кругами. Така була, як ми вище бачили, історія самого сього плану, і він в принципі не міг змінити свого соціал-революційного характеру через те, що переходив на Драгоманова. Приймаючи на себе видавництво, він приймав і такий принципіальний характер його; поправки, що їх вносив Драгоманов, не змінювали сих основних принципіальних ліній, і він сам, роблячи ті поправки, очевидно, не протиставляв себе соціал-революційним поглядам учасників сих київських та одеських нарад, тільки в інтересах задуманої справи застерігав собі право певної свободи руху. Не протестував против Лондона і Женеви, як міста видання, — в інтересах тіснішого контакту з російськими революційними виданнями, але вимагав собі право наперед поспробувати видання в Австрії, і, виїхавши за кордон, першим ділом зав’язав зносини з видавництвом “Впереду” в ріжних технічних справах. Зістався при тих ближчих співробітниках, як Терлецький, Подолинський, Вовк і інші, які уявляли собі видавництво тільки як соціал-революційне. Зістався і після сих останніх передвиїзних дискусій людиною своєю для київських і одеських соціал-революціонерів, — так що Желябов, як відомо, “з доручення товаришів” (з виконавчого комітету “Народної волі”) звертався до Драгоманова в 1880 р. з прошенням, щоб він узяв на себе оборону політики викон[авчого] Комітету Нар[одної] волі і береження його архіву!

Значить, Драгоманов в своїх пізніших згадках нарушав фактичну перспективу, протиставляючи себе так різко “бунтарям” 1875—1876 року.

¹ Воспоминания, 1923, с. 136*.

І ще другу мусимо зробити поправку до пізніших пригадок Драгоманова — се що між Київською громадою і тоді, поруч прихильників соціал-революційного курсу, не бракувало також людей, котрі зовсім не вимагали такого курсу, а навпаки стояли за напрям ще більш поміркований, ніж який намічав Драгоманов. Може, в “комітеті дванадцяти” сі поміркованці були меншістю; може, і в комітеті і поза комітетом вони не мали охоти тоді споритися з прихильниками соціал-революційного курсу або з тою програмою, котру начеркнув Драгоманов. Але такі люди, як Антонович, Житецький, Михальчук, правдоподібно, не ховалися з своїми гадками про потребу поміркованішого курсу — хоча, повторюю, може, в тім часі не вважали вказаним іти на бій з лівішими товаришами. Цілком можливо, що в “комітеті дванадцяти” чи в одеській нараді про закордонне видання Драгоманову приходилось полемізувати головно з соціал-революціонерами, а помірковані помовкували. Але фактично і тоді в момент виїзду позиція Драгоманова була посередня між соціал-революціонерами і націонал-культурниками і він в пізнішій своїй обрахунку з киянами неоправдано закидав якраз сим культурникам, які зісталися на своїх старих позиціях, що вони в 1875/1876 р. були соціал-революціонерами і підвели його, випхавши на сю дорогу. Справляли його на сю путь інші, але тільки очевидно — не Антонович та Житецький!

Фактично се на еміграції Драгоманову прийшлося витримувати боротьбу з соціал-революційними товаришами по виданню — як Подолинський, Вовк, Терлецький, Василевський, Шульгин. Подробиць маємо мало, але в головних рисах ситуація ясна. До царевбивства 1881 р. Драгоманов ішов з революцією, з анархістичним ухилом, і вважався в кругах женецьких соціал-революціонерів анархістів своєю людиною, хоча й дуже поміркованою в поглядах. Коли він ставив своє ім'я під програмами “Громади” 1878 і 1880 рр., в котрих конституційний лібералізм грав дуже невидну ролю, — він, очевидно, не поступав против свого сумління. А коли після царевбивства рішуче пішов в бік ліберально-конституційний против революціонерів, що ухилилися вже в ті часи в бік терору, — се не зісталось без впливу на розклад і зник нашої закордонної соціалістичної групи. Драгоманов зістався сам.

На Україні ж, в Києві й Одесі, за сей час лівий елемент ослаб, — передусім тому, що представників сього напрямку багато не стало: одні пішли за кордон — як тільки що вчислені, інші опинилися на засланнях, в в'язницях, на шибеницях. Націонал-культурники вийшли з-під їх натиску, і тим треба пояснити, що вже в 1880 р. Київська громада в делікатній, але рішучій і недвозначній формі дає директиви Драгоманову в помірковано-ліберальнім напрямі (“критика нинешнього политического строя в русском государстве и раз'яснение принципів украинства”, “освобождение малорусских школ от обрусителей и обрусение вообще”). А П.Г.Житецькому Драгоманов закидав, що він тоді ж (1880 р.) подавав Лоріс-Мелікову записку, вихваляючи консервативний, антисоціалістичний характер українського руху —

котрому, мовляв, тільки шкодять женеvські самозванці¹. Дальше — з 1881 р. на Україні пішло ще більше поправіння громадянства, під натиском білого терору після царевбивства, і на сім ґрунті виникло повне розходження з Драгомановим, хоч він тоді став на платформі ліберально-конституційній і всі надії покладав на ліберальних земців. За сим процесом поправіння і зануку революційних і радикальних елементів він, мабуть, не досить слідкував, мало був інформований, а може, й іґнорував його до певної міри, аж поки він не став перед ним у весь зріст в листах киян 1886—1887 рр., і прийшло між Драгомановим і старогромадянами до повного розриву, болючого, тяжкого, але незмірно важного, і в своїх наслідках, як кожда диференціяція, — в останім рахунку корисного для усвідомлення завдань українського визволення, соціального і національного.

Місія Драгоманова — була її многоважним початком.

¹ Листи до Окуневського, с. 10 (в друкованім його ім'я означене N, в ориґіналі стоїть повне).

с. 64 ...найстарша польська Біблія (т. зв. Шарошпотацький кодекс 1455 р.)... — найдавніший з відомих перекладів Старого Заповіту на польську мову був виконаний із більш раннього чеського перекладу за ініціативи Софії Гольшанської у 1453–1455 рр. Пам'ятка дістала назву “Біблія королеви Софії”, або “Шарошпотацька Біблія” (польською: “Biblia Szaroszpotacka”).

...нагадав про звісний текст (опублікований ще Костомаровим) “Пісні пісень”... — йдеться про публікацію: *Костомаров Н.И.* Старинный южно-русский перевод “Песни песней” с послесловиями о любви // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 11–12. — Ноябрь–Декабрь. — С. 49–64.

Материалы и исследования в области слав[янской] филологии, с. 197–198 — йдеться про видання: *Соболевский А.И.* Материалы и исследования в области славянской филологии. — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1910. — 297 с.

с. 65 Антоновича “Монографии”, т. 1, с. 263 — йдеться про видання: *Антонович В.Б.* Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — Т. 1. — К.: Типография Е.Я.Федорова, 1885. — 359 с.

Місія Драгоманова

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 2–3. — С. 3–28. Підпис у кінці статті: *Мих. Грушевський*. Без зазначення дати.

Стаття написана раніше 1 квітня 1926 р., коли це число часопису було здано до друку.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17205. — 50 арк.). На першому аркуші позначки чорнилом: у верхньому лівому кутку: Укр. 531, під цифрою 531 — цифра 461. У правому верхньому кутку позначка: 2–3 кн. Укр. 1926. Підпис на початку статті: Акад. М.Грушевський. Це, вірогідно, перший, неправлений варіант статті; надрукований був перероблений та доопрацьований варіант.

Подається за першодруком.

У 2014 р. статтю перекладено на російську мову російським істориком Андрієм Теслею. Опубліковано на електронному ресурсі з підзаголовком та вступною статтею перекладача. Див.: *Грушевский Михаил*. Миссия Драгоманова. “Украинофильство” и украинское национальное “освобождение”: версия Грушевского // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gefeter.ru/archive/12962> (дата останнього звернення 04.07.2015). — Назва з екрана.

Стаття написана з нагоди тридцятиліття смерті визначного українського діяча М.П.Драгоманова (1841–1895) та п'ятдесятиліття його виїзду на еміграцію у березні 1876 р. Вона відкриває перший великий розділ книги 2–3 часопису “Україна” за 1926 рік, що замість традиційної назви “Розвідки й замітки” має заголовок “Памяти Михайла Петровича Драгоманова”. Крім статті М.Грушевського, були опубліковані студії: *Житецький І.* Останній виїзд М.П.Драгоманова за кордон (с. 26–37); *Олена Пчілка*. Спогади про Михайла Драгоманова (с. 28–64); *Бужинський М.* До гімназійних літ Драгоманова (Архівні доповнення до споминів О.Пчілки) (с. 65–69); *Студинський К.* Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами (с. 70–75); *Возняк М.* Доповнення М.П.Драгоманова до його “Австро-руських споминів у відповідь рецензентові “Діла” (с. 76–89); *Міяковський В.* Звільнення Драгоманова з Київського університету (с. 90–96); *Шамрай С.* Уривок споминів Ол.Ол.Русова про М.П.Драгоманова (с. 97–99), Дві недруковані статті П.Л.Тучапського про Драгоманова: 1. Роля Драгоманова в суспільному рухові Росії й України. 2. Національні погляди Драгоманова

(с. 100–124); *Гермайзе О.* М.П. Драгоманов в українській історіографії (с. 125–145). У розділі “Критика, звітлення, обговорення” цієї ж книжки “України” М. Грушевський опублікував і свою рецензію на роботу Д. Заславського “Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк” (К.: Сорабкоп, 1924. — 172 с.) (с. 218–221).

Кілька підготовлених статей про М.П. Драгоманова не помістились у це число і були надруковані згодом. Див.: *Спомини Ірини Волод[имирівни] Антонович про М.П. Драгоманова / Записав і до друку приладив С. Глушко // Україна. — 1926. — Кн. 4. — С. 120–134; Критика М. Драгоманова на перше число львівської “Правди” за рік 1874 / Подав К. Студинський // Україна. — 1926. — Кн. 4. — С. 135–138; Грушевський О. Драгоманов і галицька молодь 1870-х рр. (Франко і товариші) // Україна. — 1926. — Кн. 6. — С. 43–55; Абрамович Д. З листування М.П. Драгоманова з О.С. Сувориним // Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 123–150.*

Також у розділі були подані 13 світлин (8 вклейок), передані редакції часопису “Україна” сестрою М.П. Драгоманова О.П. Косач, його сином С.М. Драгомановим та істориком В.І. Щербинуою, який був слухачем-студентом М.П. Драгоманова. Їх атрибуцію було зроблено на основі поміток на фотографіях та споминів рідних М.П. Драгоманова: (1) “Михайло Петрович Драгоманов у свій останній виїзд за кордон” (вклейка між с. 2 та с. 3); (2) “Микола Іванович Зібер, з фотографії, зробленої у Флоренції 1873 р., коли він приїздив до Драгоманова” (із зазначенням фотоательє Schemoche, Turin-Florence, вклейка між с. 8 та с. 9); (3) “хата Драгоманових у Гадячі, де родився Михайло Петрович”, і (4) “його кабінет-спальня в Софії, в котрій він помер” (вклейка між с. 40 та с. 41); (5) “батько М.П. Драгоманова Петро Якимович (з портрета, писаного 1837 р.)” і (6) “мати М.П. Драгоманова Єлизавета Іванівна (з фотографії кінця 1870-х рр.)” (вклейка між с. 48 та с. 49); (7) “М.П. Драгоманов студентом” (на звороті фото була дата “24 октября 1862 года”) і (8) “зараз по скінченню університету (1864)” (вклейка між с. 56 та с. 57); (9) “М.П. Драгоманов у 1870-х рр.” і (10) “його сестра Ольга Петрівна (Олена Пчілка), автор споминів (фотографія 1885 р.)” (вклейка між с. 64 та с. 65); (11) “М.П. Драгоманов перед останнім виїздом за кордон (Петербург, 1875)” і (12) “фотографія Драгоманова, роздана чинам київської поліції для стеження за ним (1873–1875)”, фото було подароване С.М. Драгоманову сином колишнього околдочного у 1908 р. (вклейка між с. 96 та с. 97); (13) “М.П. Драгоманов з слухачами-студентами, фотографія знята перед виїздом за кордон у 1870 р.”. Стоять (зліва направо): Г. Донцов, В. Щербина, І. Волкобой, В. Туркевич, А. Малаховський, сидять: І. Хоцевич, В. Лишин, М.П. Драгоманов, В. Петров, Я.М. Шульгин, І. Марков; внизу сидять: М.П. Дашкевич, В. Колодько (вклейка між с. 144 та с. 145). Тут подаємо лише фото М.П. Драгоманова, опубліковане на початку книжки перед статтею М. Грушевського.

с. 68 фото: Михайло Петрович Драгоманов у свій останній виїзд за кордон — як було зазначено у редакційній примітці, ця фотографія була наклеєна на картоні І. Ласгоїх, Сепєхе та мала помітку 1877 р., але О.П. Косач, з огляду на убрання М.П. Драгоманова, датувала її зимою 1875–1876 року і припускала, що у Женеві фото було лише презняте. Див.: *Ред[акція]. До ілюстрацій // Україна. — 1926. — Кн. 2–3. — С. 124.*

с. 69 ...українськими організаціями Києва й Одеси... — йдеться про Київську (“Стару”) та Одеську громади — громадські, культурно-просвітницькі організації української інтелігенції.

с. 70 ...публікуючи ювілейну книгу п[ід] з[аголовком] “З починів українського соціалізму. Михайло Драгоманов і женевський соціалістичний гурток”... — йдеться про видання: *З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток / Злагодив М. Грушевський. — Wien, 1922. — 212 с.* У цій збірці М. Грушевський опублікував цінні першоджерельні матеріали, в тому числі вперше

подав українською мовою переклади статей М. Драгоманова із західноєвропейської (німецької та французької) преси, спогадів про нього Е. Бернштейна та С. Подолинського, ряд інших документів і матеріалів. Спеціально для збірки М. Грушевський написав розвідку “З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти”. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2009. — Т. 9. — С. 86–198. Матеріали названої праці були використані М. Грушевським для статті “Місія Драгоманова”.

с. 70–71 ...листи до Бучинського... — йдеться про публікацію: Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877: З портретами й факсиміліями кореспондентів / Упоряд. М. Павлик // Збірник філологічної секції НТШ. — Т. XIII. — Львів, 1910. — 353 с. Далі М. Грушевський цитує з цього видання.

с. 72 ...Мордовцева монографії... — йдеться про великий цикл історичних монографій письменника та історика Д. Мордовцева, зокрема: “Пугачевщина” (СПб., 1866), “Самозванцы и понизовая вольница” (1867), “Гайдамачина” (1870), “Политические движения русского народа” (в 2 т., СПб., 1871) та ін.

с. 73 ...була мною схарактеризована на іншій місці... — М. Грушевський посилається на свою статтю “Костомаров і Новітня Україна” (Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 3–20). Передруковано у даному виданні на с. 32–57.

...його “Бунт Стеньки Разина” (1858)... — йдеться про працю: *Костомаров Н. И.* Бунт Стеньки Разина // Отечественные записки. — 1858. — Т. 121. — Кн. 11. — С. 289–346; Кн. 12. — С. 531–586.

...Рябінін-Склярєвський в своїх цікавих студіях українського руху 1870-х років — у 1926–1927 рр. у часопису “Україна” була опублікована низка студій О. Рябініна-Склярєвського з історії українського руху 1870-х рр. Див.: *Рябінін-Склярєвський О.* З революційного українського руху 1870-х років. Одеська Громада 1870-х років // Україна. — 1926. — Кн. 5. — С. 117–137; *Рябінін-Склярєвський О.* Київська Громада 1870-х рр. // Україна. — 1927. — Кн. 1–2. — С. 144–162; *Рябінін-Склярєвський О.* З революційного українського руху 1870–80 рр. Єлизаветградський гурток // Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 112–123.

Листи Драгоманова до Франка, II, с. 122, з 14. IV. 1888 — М. Грушевський цитує лист М. Драгоманова до І. Франка від 14 квітня 1888 р. та посилається на другу книжку листів М. Драгоманова до І. Франка (перша книга з листами за роки 1881–1886 була надрукована у 1906 р.). Див.: *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших, 1887–1895 / Видав І. Франко. — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1908. — С. 121.

З листа до Кониського, писаного в тім самім часі... — М. Грушевський цитує лист М. Драгоманова до О. Кониського від 5 липня 1888 р. Див.: *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка і інших, 1887–1895 / Видав І. Франко. — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1908. — С. 130.

с. 75 ...уряд вихопив Чернишевського (1862)... — йдеться про арешт М. Чернишевського, що стався 12 червня 1862 р., півторарічне слідство у його справі та наступне перебування на каторзі й на засланні.

...“Исторические письма” Лаврова... — йдеться про публікацію П. Лавровим під псевдонімом “П. Миртов” праці у вигляді серії з 17 листів. Спочатку листи публікувались у щотижневій газеті “Неделя” (1868. — № 1–47 (з перервами); 1869. — № 6, 11, 14), а у 1870 р. вийшли окремих виданнях. Див.: *Миртов П. Л.* Исторические письма. — СПб.: Типография А. Котомина, 1870. — IV, 265 с.

...Народники-пропагандисти, вид. 1925 р., с. 51... — М. Грушевський цитує видання: *Лавров П. Л.* Народники-пропагандисти. — 2-е изд., испр. — Ленинград: Колос, 1925. — 287 с.

с. 76 *Видавці листування Лаврова з сих років ("Былое", кн. 30, 1925, № 2, с. 19)* — М.Грушевський наводить цитату у власному перекладі.

с. 77 *Син багатого київського поміщика-службовця, маленького російського поета пушкінської плеяди...* — батьком С.А.Подолінського був заможний поміщик, урядовець, поет Андрій Іванович Подолінський. Його поема "Див і Пері", опублікована у 1827 р., була співчутливо зустрінута О.Пушкіним та його друзями.

От уривок з споминів Ольги Любатович... — М.Грушевський наводить у власному перекладі цитату зі спогадів: Любатович О. Далекое и недавнее // Былое. — 1906. — Кн. 6.

с. 80 *"Это не дело лица; это не дело кружка..."* — тут і далі М.Грушевський цитує передмову П.Лаврова "Вперед! — наша программа" до першого тому журналу "Вперед!" (Цюрих, 1873). Частину цитат наведено мовою оригіналу (російською), частину дано у власному перекладі М.Грушевського на українську.

с. 81 *...праці Бакуніна "Государственность и анархия"...* — йдеться про працю: Бакунин М.А. Государственность и анархия. Введение. Часть I: Борьба двух партий в Интернациональном обществе рабочих. — [Цюрих]: Издание социально-революционной партии, 1873. — 308, 24 с.

В своїй пізнійшій автобіографії... — далі М.Грушевський цитує перекладену М.Павликом з російської на українську написану у березні 1883 р. у Женеві автобіографічну замітку М.Драгоманова з видання: Михайло Петрович Драгоманов, 1841—1895: Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М.Павлик. — Львів: З друкарні В.Манецького, 1896. — С. 359—360.

...Aliance Socialiste... — йдеться про створену у 1868 р. М.Бакуніним анархістську організацію "Alliance de la démocratie socialiste" ("Альянс соціалістичної демократії").

Див. його лист до Навроцького... — див.: Возняк М. З листування М.Драгоманова з В.Навроцьким // Літературно-науковий вістник. — 1923. — Кн. III. — С. 249—259.

Від Подолінського — див. "Спомини", с. 186 — М.Грушевський посилається на працю: Австро-руські спомини М.Драгоманова: У 5 ч. — Ч. 3—4. — Львів: Наклад І.Франка, 1890. — С. 186.

с. 82 *В недавно виданих споминах Кузьми Котова...* — див.: Котов К. Записки землевольца. — Харков: Госиздат України, 1925. — 148 с. М.Грушевський наводить цитату у власному перекладі.

с. 83 *...археологічним з'їзді, призначенім на серпень 1874 р.* — Третій археологічний з'їзд, на якому були присутні делегати з Російської імперії, а також Чехії, Словенії, Сербії, Моравії, Хорватії, Польщі та Франції, відбувся у Києві 2—21 серпня 1874 р.

"У Києві я застав чималий рух українців — М.Грушевський цитує видання: Автобіографічна замітка М.П.Драгоманова // Михайло Петрович Драгоманов, 1841—1895: Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М.Павлик. — Львів: З друкарні В.Манецького, 1896. — С. 361—364. За своїм звичаєм, під час цитування зробленого М.Павликом перекладу М.Грушевський вніс до тексту деякі мовностилістичні правки.

с. 84 *...фундаменті" (с. 362)* — сторінка посилання виправлена із хибно вказаної під час публікації с. 382.

...в своїх університетських лекціях... — М.Драгоманов у 1865—1875 рр. був приват-доцентом на кафедрі загальної історії історико-філологічного факультету Університету св. Володимира у Києві, читав лекції з історії Стародавнього Сходу, історії та історіографії Стародавньої Греції, Стародавнього Риму, нової історії.

...рефератах і дебатах географічного товариства... — йдеться про Південно-західний відділ Російського географічного товариства, що існував у 1873—1876 рр.

...подав і в *“Истор[ических] песнях малор[усского] народа”*, котрих перший том разом із проф. Антоновичем випустив під археол[огічний] Конгрес 1874 р. — йдеться про підготовлене заходами Південно-західного відділу Російського географічного товариства та опубліковане напередодні III Археологічного з'їзду видання: Исторические песни малорусского народа / С объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — Т. 1. — К.: Типография М.П.Фрица, 1874. — XXIV+336 с.; Т. 2. Вып. 1: Песни о борьбе с поляками при Богдане Хмельницком. — К.: Типография М.П.Фрица, 1875. — XI+166 с.

с. 86 *...я позволю собі навести з нього кілька уривків...* — М.Грушевський подає у власному перекладі опубліковані російською мовою спогади (“Воспоминания”) М.Ланганса з видання: Лавров П.Л. Народники-пропагандисты. — 2-е изд., испр. — Ленинград: Колос, 1925.

с. 87 *...брошура Волховського “Правдиве слово до земляків”, видана потім за кордоном і новішими часами передрукована Франком...* — йдеться про брошуру Ф.Волховського “Правдиве слово хлібороба до своїх земляків”, що була опублікована у Відні у 1875 р. Пізніше передрукована І.Франком як один із додатків до збірки листів М.Драгоманова. Див.: Волховський Ф. Правдиве слово хлібороба // Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших, 1887–1895 / Видав І.Франко. — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1908. — С. 356–369.

...Квітчині “Листи до земляків”... — йдеться про роботу: Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Листи до любезних земляків. — Харків, 1839. — 47 с.

...з стереотиповими міркуваннями: “Тяжко на світі жити...” — тут і далі М.Грушевський цитує та переказує брошуру Ф.Волховського за виданням І.Франка.

...Н.М. (товаришем Ланганса)... — очевидно, йдеться про Миколу Прохоровича Мак(к)авеева (рос. — Николай Прохорович Мак(к)авеев), найближчого товариша М.Ланганса. Див.: Русова С. Мартын Ланганс (Из воспоминаний) // Былое. — 1906. — Кн. 5. — С. 278.

с. 90 *...перероблено було на українські обставини “Хитру механіку” Кравчинського...* — йдеться про видання 40-сторінкової брошури під назвою “Хитрая механика. Правдивый рассказ откуда и куда идут деньги”, що була надрукована у 1874 р. під вигаданими ім'ям автора (“Андрей Иванов”), місцем видання та ім'ям видавця (“Москва: Типография Г.М.Орлова”). Щодо авторства брошури, то М.Грушевський помилився. Насправді її написав не С.Кравчинський, а В.Варзар, спілник П.Лаврова.

...автором сеї перерібки називають Нечуя-Левицького; вона була видана потім в Відні під заголовком “Правда” — тут також М.Грушевський помилився. Автором переробки “Хитрої механіки” на українську мову був С.Подолінський. Він вважав, що після переробки не має права видавати текст під оригінальною назвою та змінив заголовок. У 1875 р. брошура без зазначення імені автора побачила світ у Відні у заснованому С.Подолінським разом із О.Терлецьким першому українському видавництві, що публікувало соціалістичну літературу. Див.: Правда. Оповідання. Переклад з великоруського. — Відень: З болгарської печатні Янка С.Ковачева, 1875.

Літ.: Лист С.А.Подолінського до П.Л.Лаврова від 4 червня 1880 р. // Лавров. Годы эмиграции: Архивные материалы: В 2 т. — Т. 2: От “Вперед” к Группе старых народолюбцев / Сост. Б.Сапир. — Dordrecht; Boston, 1974. — С. 67–68.

...брошуру “Казка про чотирьох братів”... — йдеться про пропагандистську брошуру “Где лучше: Сказка о четырех братьях”, написану Л.Тихомировим та опубліковану у 1875 р. також з вигаданими вихідними даними та під назвою “Четыре странника, или Правда и кривда”.

Першою в сій серії щодо змісту являється “Розмова про бідність”... — йдеться про опублікований анонімно твір С.Подолінського “Про бідність: Розмова перва” (Ви-

день: З болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1875. — 20 с.). Наступного, 1876 р., вийшла його переробка, так само анонімно. Див.: Про багатство та бідність. Розмова перва. — Женева, 1876. — 30 с.

Розмову другу — про хліборобство... — див. анонімно надрукований перероблений М. Драгомановим твір С. Подолінського: Про хліборобство [Розмова друга]. Частина перва: Про те, як наша земля стала не наша. — Женева, 1877. — 88 с. (на обкладинці брошури з конспіративних причин як місто видання було позначено Ляйпціг).

...вийшла утопія “Парова машина”... — див.: [Анонімно] Парова машина. Казка. — Відень: З болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1875. — 28 с. Далі М. Грушевський цитує (із власними правками) з даного видання.

с. 93 Його промова в “Львівських записках”, т. 116, с. 181 — йдеться про посмертну публікацію промови П. Г. Житецького 1887 (або 1888) року. Див.: З історії київської української громади: Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах. З його посмертних паперів // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. CXVI. — Львів, 1913. — Кн. IV. — С. 177–189.

Див. вище с. 6 і нижче с. 23 — М. Грушевський посилається на сторінки публікації даної статті в часопису “Україна”. В цьому виданні це с. 72–73 та с. 96.

...лист Терлецького до Бучинського з 17.IX, цитований Павлом в передмові до листування Драгоманова з Бучинським (с. XII), нарешилі вдалось відшукати, і він буде присланий для надрукування в “Україні” — М. Грушевський говорить про згаданий М. Павлом лист О. Терлецького до М. Бучинського від 17 листопада 1874 р. Див.: Павлик М. Передмова // Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877: З портретами й факсіміліями кореспондентів / Упоряд. М. Павлик // Збірник філологічної секції НТШ. — Т. XIII. — Львів, 1910. — С. XII. Лист у копії, зроблений М. Павлом, був знайдений К. Студинським у Національному музеї у Львові та опублікований у журналі “Україна”. Див.: Студинський К. Остап Терлецький про Археологічний з’їзд в Києві // Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 37–49.

с. 94 ...про віденську “Січ” як базу для закордонного українського видавництва... — йдеться про українську студентську організацію, що існувала у Відні від 1868 р. У середині 1870-х рр. О. Терлецький фактично очолював “Січ”.

...“славний комітет дванадцяти на Подолі”... — до складу комітету, за свідченням В. Науменка, входили В. Антонович, В. Беренштам, Ф. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Зібер, М. Ковалевський, О. Лоначевський-Петруняка, К. Михальчук, В. Науменко, Ю. Цвітковський, Я. Шулгин. Див. Козирев О. С. Персональний склад “комітету 12-ти” київської “Старої громади” у 1875–1876 роках // Наукові праці Миколаївського ДГУ ім. Петра Могили. — 2006. — Т. 62. — Вип. 49. — С. 23–26.

...цензурного II т. празького “Кобзаря” (Листи до Павлика, II, с. 100) — йдеться про двотомне видання “Кобзаря” Т. Шевченка, здійснене у Празі коштом київської “Старої громади”. Перший том містив твори, які вже проходили цензуру, другий том містив заборонені поезії. М. Грушевський посилається на видання: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павлом (1876–1895). — Т. II: 1876–1878 / Здавив М. Павлик. — Чернівці: З друкарні “Руської Ради” в Чернівцях, 1910. — 317, 1 с.

Лист Драгоманова до Франка 26 вересня 1884 (I, с. 59) — М. Грушевський посилається на збірку: Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших, 1881–1886 / Видав І. Франко. — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1906. — 260 с.

с. 95 ...так поінформували кияни Драгоманова по його повороті (Спомини, с. 454) — М. Грушевський посилається на видання: Австро-руські спомини М. Драгоманова: У 5 ч. — Ч. 5. — Львів: Наклад І. Франка, 1892.

В згаданих вище споминах Котова... — М.Грушевський подає у власному перекладі цитату з видання: *Котов К. Записки землевольца.* — Харьков: Госиздат України, 1925. — С. 49–50.

Листи Тянячкєвича, с. 4 — М.Грушевський пише про користь популяризації Маркса і Енгельса та посилається на лист М.Павлика до М.Драгоманова від 2 січня 1877 р., між тим у листі йдеться про Маркса та Лассаля. Див.: *Павлик М. Передне слово // Листи Данила Тянячкєвича до Михайла Драгоманова (1876–1877) / Зладив і видав М.Павлик.* — Львів: З “Загальної друкарні”, 1906. — 35 с.

с. 96 ...москвофільське товариство ім.Качковського... — йдеться про засноване у 1874 р. “Общество имени Михаила Качковского”, галицьке культурно-просвітнє товариство москвофільського спрямування. Існувало до 1939 р.

“Між ними, — завважує він у своїх “Споминах”... — тут М.Грушевський цитує видання: *Австро-руські спомини М.Драгоманова: У 5 ч. — Ч. 2.* — Львів: Наклад І.Франка, 1889.

Австро-руські спомини, с. 358 і 441 — див.: *Австро-руські спомини М.Драгоманова: У 5 ч. — Ч. 5.* — Львів: Наклад І.Франка, 1892. — С. 358, 441.

с. 98 “in extremis” — з лат.: у крайньому разі.

ІІІ лист до киян. — Листи до Франка, II, с. 5, 40–41 — тут і далі М.Грушевський посилається на лист М.Драгоманова до киян від 3–12 лютого 1887 р. Див.: *Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших, 1887–1895 / Видав І.Франко.* — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1908.

с. 100 В ранішій листі до Окуневського Драгоманов згадує... — тут і далі М.Грушевський цитує лист М.Драгоманова до Т.Окуневського від 12 листопада 1883 р. та посилається на видання: *Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895) / Зладив і видав М.Павлик.* — Львів: З “Народової друкарні” Манецьких, 1905. — С. 9.

с. 101 Воспоминания, 1923, с. 136 — М.Грушевський посилається на видання: *Овсянко-Куликовский Д.Н. Воспоминания.* — Петроград: Время, 1923. — 324 с.

Ганебний пам’яті

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 4. — С. 46–51. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський.* Без зазначення дати.

Стаття написана не раніше 27 квітня 1926 р. (у статті М.Грушевський згадав виступи Ю.Ларіна та А.Єнукідзе на другій сесії ЦВК СРСР третього скликання, виклади цих виступів у центральній союзній пресі були опубліковані відповідно 17 та 27 квітня 1926 р.) та не пізніше 1 червня 1926 р., коли це число часопису було здано до друку.

Машинописна копія з авторськими правками чорнилом та олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17174. — 9 арк.). Підпис на початку статті: “Акад. Мих. Грушевський”. На першому аркуші машинопису позначки чорнилом вгорі: Укр. 489 IV 26.

Передруковано: *Грушевський М.С. Вибрані праці: Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934–1959) / Упоряд. М.Галій, мовна редакція В.Дорошенка.* — Нью-Йорк: Голов. управа ОУРДП в США, 1960. — С. 133–141.

Подається за першодруком.

с. 104 ...була надрукована рівно двадцять років тому — в першій числі “Українського вестника”, що виходив в Петербурзі під час Першої Думи, моя статейка з приводу скасування славнозвісної заборони українського слова... — йдеться про пер-

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
<i>О.Юркова</i> “...ВЕРНУВСЯ НА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ, ДО КИЄВА, СПОДІВАЮЧИСЬ ПОВЕСТИ ІНТЕНСИВНУ НАУКОВУ РОБОТУ...”	V	
ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
П’ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова.	3	428
Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання.	19	432
Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини	32	435
Впливи чеського національного руху XIV–XV в. в українськiм житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезідерат.	58	438
Місія Драгоманова.	69	440
Ганебні пам’яті	104	446
Апостолові праці	111	448
Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками. ...	137	453
Відродження французької соціологічної школи.	143	454
Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла	151	456
Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості	173	458
В двадцять п’яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження	219	464
Історія слів’янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат?	238	469
“Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці	244	470
Сто літ українського народництва	260	474
З соціально-національних концепцій Антоновича.	267	476
З публіцистичних писань Костомарова.	288	480
Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. ...	314	487
Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань	335	488
Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках	351	490
Велике діло	356	497
До історії Переяславської Ради 1654 року	365	499
Сулиминє військо в 1654 році.	373	507
Етнографічне діло Костомарова	377	507

Три академії	399	515
Ювілей львівських “Записок” і постулату Української академії наук	413	518
З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою	418	520
Незвісний епізод з життя Дорошенка.	423	522
КОМЕНТАРІ		428
ПОКАЖЧИК ІМЕН		524

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга I

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1924–1930)

Редактор	<i>І.Савлук</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>В.Гоменюк</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 48,6. Обл.-вид. арк. 42,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк Державне видавництво “Преса України”
03047 Київ, пр-т Перемоги, 50
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № .

- Г91 **Грушевський М.С.**
Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —
Т. 10. Кн. I : Серія “Історичні студії та розвідки” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 600 с.
ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

Перша книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки”. У книзі вміщені 28 статей з історії України, української історіографії, соціології та етнології, що були написані визначним українським істориком у 1924—1930 рр. в радянській Україні та опубліковані у виданнях Всеукраїнської академії наук та за кордоном. Статті, надруковані М.Грушевським вперше іноземними мовами, подаються у книзі у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)